

FAN
DE MINSKEN
^ EN DE
GRUN

TOEKOMSTAGENDA FRYSLÂN
DUURZAAM 2040

**UITGEBREIDE
VERSIE**

INHOUD

DEEL I

DNA / Ziel, probleemperceptie en kapitaalanalyse

Hoofdstuk 1 – Fryslân vooruit naar vroeger	6
Hoofdstuk 2 – Probleemperceptie Fryslân.....	10
Hoofdstuk 3 – De kernvoorraden van Fryslân	13

DEEL II

Visie Fryslân duurzaam 2040 & Paden en projecten

Hoofdstuk 4 – Fan de Minsken en de Grûn	22
Hoofdstuk 5 – Paden & projecten	37

INLEIDING

DEZE ANALYSE EN VISIE VOOR 2040 IS GEMAAKT DOOR EEN GROEP MENSEN UIT FRYSLÂN, DIE FRYSLÂN GRAAG SNELLER DUURZAAM WILLEN MAKEN. DE VISIE DIENT TER INSPIRATIE VAN VELEN EN IS EEN AANZET TOT ACTIE, OM DROMEN DAADWERKELIJK TE GAAN REALISEREN.

Het proces om tot een visie te komen, wordt gebaseerd op de methodiek van transitie management. Daarin worden koplopers geselecteerd uit een bepaald gebied, die mee kunnen en willen denken in zo'n proces. Deze mensen komen uit verschillende domeinen, van verschillende achtergronden. Deel van deze mensen komt uit het zogenaamde *regime*, de organisaties en mensen met macht en invloed en deel van deze groep komt uit de *niches*, de mensen en organisaties met nieuwe en frisse ideeën, maar weinig macht en invloed op het bestaande regime. Gezocht wordt naar een complementaire groep mensen, die samen aan de slag gaan en zich ook samen achter de door hen gemaakt visie scharen en deze gaan uitdragen naar steeds grotere groepen mensen.

Het hoort bij de methodiek van transitie management om eerst tot een gedeelde probleemstelling te komen. Als er geen probleem is en alles gaat goed, waarom zou je dan nadenken over een visie die een transitie beoogt naar een duurzamere samenleving? Naast die probleemperceptie, is het ook goed te kijken naar de historie van een gebied en hoe dat de mensen daar heeft gevormd. Het DNA van in dit geval de Fries, of ook wel hier *de Friese ziel* genoemd, bepaalt ook wat in het gebied wel en niet past. Aansluiten bij de historie en de genen van de Friezen kan de omslag naar een duurzamer systeem vergemakkelijken en natuurlijker maken. Deel I van dit boekje bestaat dan ook uit een korte beschrijving van relevante delen van de geschiedenis, een

poging het DNA of de ziel van de Fries te duiden (hoofdstuk 1) en vervolgens de probleemperceptie (hoofdstuk 2). Ook gaat deel I in op de huidige situatie in Fryslân (hoofdstuk 3) geduid aan de hand van een analyse van de zogenaamde voorraden, de kapitalen van Fryslân. Voorbeelden van voorraden zijn bevolkingsopbouw, sociale voorzieningen, economische vitaliteit, innovatief vermogen, biodiversiteit, rust en ruimte en kwaliteit van leven. Deze voorraden veranderen vaak sluipenderwijs. Ze zijn echter wel bepalend voor de structurele, lange termijn veranderingen van een omgeving. Het omgevingskapitaal wordt onderverdeeld in economisch, sociaal-cultureel en ecologisch kapitaal. In hoofdstuk 3 wordt zichtbaar gemaakt wat de ontwikkeling is van het totale omgevingskapitaal en wat de verandering is in de verdeling tussen de drie kapitaalsvormen. Dit helpt bij het maken van keuzes voor de toekomst.

In deel II, hoofdstuk 4, wordt dan een visie geschetst voor Fryslân in 2040. Fryslân is sterk geworteld in de lokale structuur van 419 dorpen (zelfs al zijn sommigen wat groter gegroeid). Het past bij Fryslân om de zaken die lokaal gedaan kunnen worden, ook daar te doen. Veel verandering begint van onderop. Daarnaast zijn er economische activiteiten die meer regionaal geworteld zijn en passen bij het landschap en de bodem: de klei, het veen of het zand. Tot slot zijn er een aantal onderwerpen die provinciale aandacht verdienen en juist op dat schaalniveau aangepakt moeten worden, natuurlijk met steun vanuit de dorpen en de regio's. Dat zijn de activiteiten of thema's, die in alle gebieden spelen, zoals water, duurzame energie, landbouw, toeristische activiteiten, en allerlei activiteit gebaseerd op de nieuwe duurzame economie .

De volgende stap is een aanzet geven van de mogelijke paden die leiden naar de beschreven visie in te vullen met nog te ontwikkelen en/ of bestaande projecten op kortere en langere termijn om de toekomst te helpen vorm geven.

De invulling van de paden is een dynamische proces in de tijd. De beweging die met het opleveren van dit rapport in gang is gezet, kan met inzet en toewijding van alle Friezen doorgaan en leiden tot een gedragen visie op een duurzame toekomst, waarna deze plannen van Friese bodem ook gezamenlijk uitgevoerd kunnen worden.

De titel luidt niet voor niets *Fan de Minsken en de Grûn*.

DEEL I

DNA

**ZIEL, PROBLEEMPERCEPTIE
EN KAPITAALANALYSE**

HOOFDSTUK 1

FRYSLÂN VOORUIT NAAR VROEGER: MOET, KAN EN WIL FRYSLÂN VERANDEREN?

Geschiedenis in vogelvlucht

De geschiedenis van Fryslân wordt getekend door vrijheid en strijd, door gevechten tegen het water en inmenging van buiten. Zeespiegelstijging en bodemdalingen in de kwelder- en veengebieden zorgden vaak voor overstromingen. Om zich te beschermen tegen het water wierpen de eerste bewoners heuvels van mest en zoden op. Deze zogenaamde terpen boden enige bescherming en veiligheid bij hoog water. Tot circa 1200 ontstonden er op die terpen ook dorpen. Met de aanleg van zeedijken nam het belang van de terpen af. Later werden veel terpen wegens goede aarde afgegraven en als bodemverbeteraar gebruikt of verkocht.

De eersten die zich met inpoldering bezighielden, waren de monniken. De Cisterciënzer Orde had bijvoorbeeld veel land

dat ze met zeedijken trachtte te beschermen. Toch kwamen er per eeuw maar liefst twintig overstromingen voor, met de 13de eeuw als absoluut dieptepunt (+ 3 meter zeespiegelstijging). Pas in de 19de eeuw waren er veel minder overstromingen en was Fryslân redelijk goed beschermd tegen de zee.

Kloosters en handel, kerstening en Friese vrijheid kenmerkten de Friese middeleeuwen. Aan niets of niemand was de Fries verantwoording schuldig. In de praktijk echter heerste degene die het land bezat, vaak herenboeren of kloosters. Onder legeraanvoerder 'koning' Redbad (+ 719) bereikte Fryslân waarschijnlijk zijn grootste omvang. Het gebied reikte van het Zwin (in België) tot de Wezer (Noord-Duitsland) en omvatte ook de binnenlanden. In de eeuwen erna brokkelde het gebied steeds verder af en bleef alleen het huidige Fryslân over.

Terwijl monniken Fryslân kerstenden, ontgonnen en bedijkten, brachten Friese kooplieden de streek handel en welvaart. Tegen rampzalige overstromingen in de 12de en 13de eeuw hadden de Friezen echter geen antwoord en de welvaart nam af. Binnenvaart op de rivieren nam de rol van internationale handel over en commerciële boeren deden hun intrede. Veel dorpen en steden (Sneek, Stavoren, Leeuwarden) ontstonden in die tijd op knooppunten van waterwegen.

Aan het eind van de Middeleeuwen hadden de Friezen hun vrijheid verloren, d.w.z. dat ze voor het eerst onder de feodale heren kwamen te vallen. Dat 'verlies' had echter vooral voordelen: niet langer onderlinge twist (als tussen

de Schieringers en Vetkopers) maar een sterk centralistisch bestuur van Saksen en Habsburgers. Onder hun bewind ontwikkelde het gewest zich in de 16de eeuw tot een vroegkapitalistische markteconomie. In de eeuwen daarna groeide Fryslân uit tot één van de welvarendste Nederlandse gewesten, die volop deel nam aan en profiteerde van de Gouden Eeuw. Elf steden en dertig grietenijen (gemeenten) vormden de Staten van Friesland. En nog steeds duidt de uitdrukking 'op z'n elf-en-dertigs' op een langzame, weloverwogen democratische afweging, voorloper van het zo bekende Nederlandse poldermodel uit de 20ste eeuw.

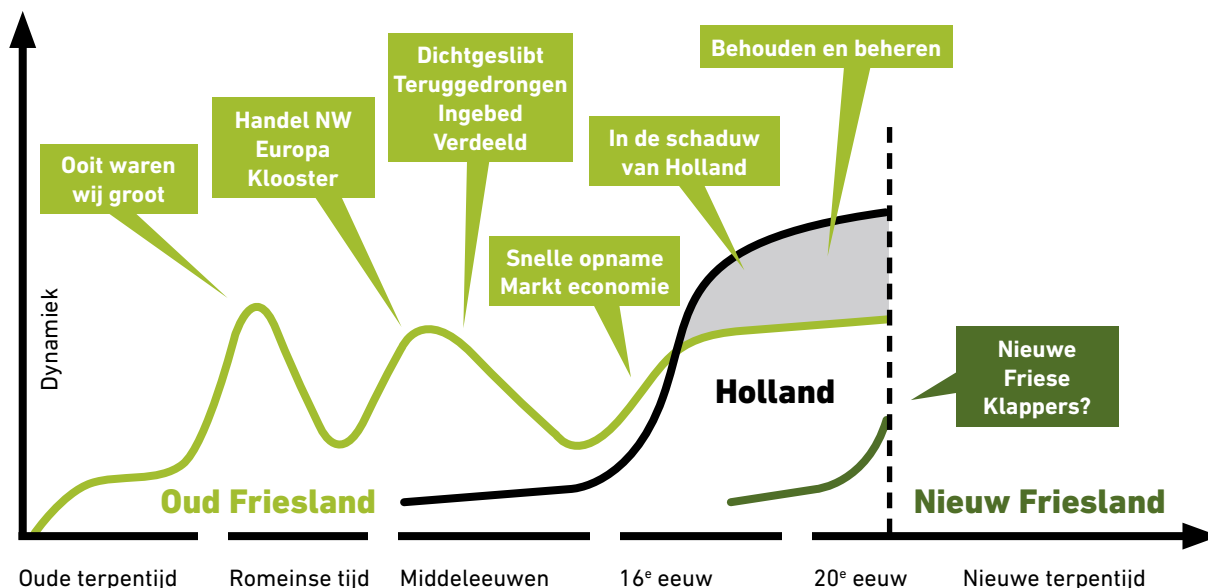
In de achttiende eeuw behoorde Fryslân tot een van de meest welvarende streken van de Zeven Verenigde Nederlanden. In kuststeden als Stavoren en Hindeloopen ontwikkelde zich een aparte subcultuur die op de Noord-Europese handel was gericht, met een eigen (Fries) dialect, schilder-

kunst, klederdracht en gebruiken. Het inkomen per hoofd lag hoger dan het landelijk gemiddelde.

Maar de pijlers waarop die welvaart rustten, brokkelden af. Het begon bij de eens zo rijke reders die er niet in slaagden de rendementen op hun kapitaalgoederen te vermeerderen en zo de slag misten de eerste industriële producten op de markt te brengen. Ook de vervening is rond 1900 voltooid en nijverheid neemt in belang af. Tot aan de Napoleontische tijd (1795) was Fryslân in hoge mate autonoom geweest. Door de afschaffing van lokale accijnzen en steeds slechter wordende verbindingen vergeleken met de rest van het land kon Fryslân zich nationaal en internationaal niet langer staande houden.

Als gevolg van al die ontwikkelingen is de industriële revolutie aan Fryslân grotendeels voorbij gegaan: terwijl het

Friese transitie door de tijd

aandeel van de beroepsbevolking in de landbouw in meer geürbaniseerde streken daalde, nam die in Fryslân tussen 1750 en 1900 juist toe. Zo werd Fryslân steeds meer een agrarisch gewest dat het vooral van de landbouw moest hebben. Na de agrarische depressie van 1890 ontstond in 1910 weer groei, vooral dankzij de zuivel- en voedingsindustrie en aanverwante bedrijvigheid. Vanaf dat moment kregen autowegen een nadrukkelijker rol in het vervoer in plaats van de waterwegen.

Na de Tweede Wereldoorlog, in het proces van wederopbouw, kreeg de Friese samenleving een ander profiel. Niet langer een landbouwsamenleving, maar meer en meer een samenleving waarin industrie (MKB), dienstverlening en toerisme het economisch klimaat bepaalden.

Deze grove historische impressies zijn in voorgaande grafiek uitgezet als een aantal opvolgende transitieprocessen. Kenmerkend voor Fryslân in deze transitie is de permanente strijd met de natuur, vooral met het water. Dat verklaart wellicht de sterke band met het water en het landschap.

Het wezen of DNA van de Fries

De identiteit van de Fries is gevormd door de strijd met de natuurlijke elementen en met de natuurlijke vijanden. De Friese ziel is geaard in het water (stormvloeden en klimaatveranderingen), in het landschap en in veldslagen (vrijheidsstrijd tegen indringers). Kenmerkend is de samenho-

**WE ZIJN DE BALANS
TUSSEN HOOFD EN
HART KWIJTGERAAKT.
WE HEBBEN EEN
GEVOELSBAROMETER
NODIG DIE DEZE
BALANS BEWAAKT**

righeid als er een gemeenschappelijke vijand was, maar ook de onafhankelijkheid en autonomie, die zich uitte in kleine gemeenschappen (dorpen) met zelfbestuur. De Friese geschiedenis is doortrokken van anarchie en opstanden. Nog steeds herkent men die elementen in de Friese samenleving.

Alhoewel dé Fries niet bestaat en elke omschrijving dus aangevochten kan worden met tegenvoorbeelden, proberen we toch een zekere typering te geven van de Fries. Over het algemeen is de Fries recht door zee, heeft een sterke zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid. De Fries kan ook stug overkomen en eigenzinnig zijn en lijkt dan een soort onbuigzame beslistheid te hebben. De volgende typering om de Friese ziel te duiden, werden door deelnemers aan de arena genoemd: *Een Fries is niet zozeer beter maar anders; als drie wegen naar het doel leiden dan gaat de Fries de vierde weg.* Die laatste omschrijving is wellicht veelzeggend.

De Friese ziel zit vol met paradoxen. De Fries is zowel fier/trots als bescheiden, is innovatief en conservatief, praktisch en intellectueel, ingetogen en emotioneel, nuchter en temperamentvol en zowel rationeel als gevoelig. Dit is een vreemde maar interessante mix. De Fries is zich ook bewust van het verleden toen alles groter en beter was. Fryslân was ooit veel groter en belangrijker en autonomer. Ook hangt altijd de schaduw van de Randstad (*Holland*) over

Fryslân heen: met een zekere mengelmoes van afgunst en afgrijzen kijkt men naar de Randstad.

De Friese paradoxale ziel uit zich ook in Fryslân zelf, in de mooie dingen maar ook in de lelijke dingen. Mooi Fryslân staat dicht bij de natuur vanuit respect voor die natuur, staat met de voeten in de *grond* (klei, veen en/of zand), is kleinschalig georganiseerd met veel saamhorigheid en zelfredzaamheid, een innovatief MKB, vanuit een sterk vrijheidsgevoel en sterk geworteld in liefde voor water en de natuur, ruimtelijkheid, met een eigen taal en cultuur

Daar staat tegenover een minder mooi Fryslân wat steeds meer verrommelt en verstedelijkt, soms te kleinschalig is en tamelijk conservatief, een 'low-risk society', wat moeite heeft met ambities, waar het onderwijsniveau onder de maat kan zijn en ambities mist, wat last heeft van het Calimero-effect, waar bescheidenheid de boventoon voert, waar bureaucratie vertraagt en waar geen overkoepelende visie op de toekomst aanwezig is en geen regie wordt gevoerd en daadkracht veelal ontbreekt.

De Fries heeft een soort oergevoel wat voortkomt uit een gevoel voor: vrijheid en onafhankelijkheid, water, natuur en ruimtelijkheid en de eigen taal, cultuur en historie. Dit oergevoel van de Fries uit zich in eigenheid en zelfredzaamheid, maar ook in saamhorigheid en kleinschaligheid. Wil je de Fries in beweging krijgen dan moet je hem raken in zijn oergevoel. Zo niet, dan gaat het langs hem/haar heen en bij teveel druk gaat de Fries *ondergronds*, dat wil zeggen, de luiken gaan dicht en men laat de ander praten, knikt, maar denkt er het zijne van. De Fries sluit zich dan af, trekt zich terug en zal zich niet aan de ander die iets wil, willen verbinden. De huidige prikkels om de Fries te bewegen duurzamer te gaan leven werken vaak niet: deze prikkels grijpen niet aan op het oergevoel van de Fries en leiden vaak niet tot een werkelijke gedragsverandering. Ook de urgentie van bijvoorbeeld het klimaat- en energieprobleem, naast de verrommeling en verdwijnen van bijzondere landschappen, is voor de Fries niet klip en klaar: door de eeuwenlange strijd met het water in de vorm van overstromingen en rampspoeden heeft de Fries een soort overlevingsmechanisme gevormd. In eerste instantie zorgt

ALS EEN VOORSTEL EEN FRIESE NESTGEUR HEEFT DAN IS DE KANS GROOT DAT HET LUKT!

dat ervoor dat het probleem wordt gebagatelliseerd of zelfs ontkend. *Het valt wel mee in Fryslân, we hebben wel voor hertere vuren gestaan.* Dit geldt eens te meer als de Fries het als een opgelegde druk van buiten voelt. Dan is het credo: *de Hollanders praten ons iets aan.*

Hierdoor is er in Fryslân een gebrek aan urgentie, zowel op het niveau van de burger als dat van de gemeenschap. Het gevoel dat er een urgent probleem is ontbreekt grotendeels en ook ziet men nog onvoldoende de noodzaak in voor ingrijpen en radicale verandering. Wel is het zo, dat als de Fries eenmaal doordrongen is van de urgentie en noodzaak tot verandering, dat hij zich er dan ook helemaal achter kan scharen en dan kan het hard gaan. De vraag of de Fries moet, wil en kan veranderen is dus niet eenduidig te beantwoorden. Het kan zeker wel, maar dan moeten de prikkels tot verandering raken aan de Friese ziel en het achterliggende oergevoel. Anders gesteld, dan moeten de prikkels geaard zijn in de Friese kernwaarden van water, natuur, ruimte, vrijheid en onafhankelijkheid, taal, cultuur en historie.

HOOFDSTUK 2

PROBLEMPERCEPTIE FRYSLÂN

Urgentie

Onlangs (2010) nog werd Fryslân gekozen tot mooiste provincie van Nederland door de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC). Fryslân heeft het mooiste landschap van alle Nederlandse provincies. Fryslân heeft een verscheidenheid aan landschappen: cultuurhistorische landschappen, bossen en natuurgebieden, aaneengesloten oude weidelandschappen, terpenlandschap, kronkelsloten en Friese streekeigen boerderijbouw. Wel werd gewaarschuwd dat verloedering en verrommeling van het landschap steeds grotere vormen aanneemt. Door grootstedelijke bouw (Leeuwarden, Heerenveen, Drachten, Sneek, Harlingen) en kleinstedelijke bouw (Joure, Bolsward, Dokkum, Buitenpost, Kollum) heeft Fryslân aan schoonheid verloren. De geplande vierbaansweg naar Dokkum dwars door het Nationaal Landschap Noordelijke Friese Wouden is hiervan een schrijnend voorbeeld. De VNC schrijft hierover:

... dat je in Dokkum vermoord kunt worden, is oud nieuws. Binnenkort kun je er vierbaans naar toe, dwars door het coulisselandschap van het Nationaal Landschap De Noordelijke Friese Wouden. In Dokkum wonen nog geen 25.000 mensen.

Deze serieuze dreiging wordt door steeds meer Friezen onderkend. Toch is er een gebrek aan urgentie in Fryslân om daar iets aan te doen. De verloedering van het landschap ziet de Fries wel, maar hij komt niet massaal in opstand.

In het vorige hoofdstuk zagen we al dat de Fries pas echt wordt geraakt als zijn oergevoel wordt aangetast. Vandaag de dag wordt duurzaamheid in Fryslân nogal technisch benaderd (het gaat om *dingen* en niet om *gevoel*). Deze harde kant van duurzaamheid (technologie, klimaat, energie) appelleert niet aan het Friese oergevoel, waardoor de meeste Friezen emotioneel niet echt worden geraakt en daardoor ook niet echt in beweging komen. Hierdoor ontbreekt de urgentie op zowel individueel als gemeenschapsniveau. Het gevoel van 'als we nu niets doen dan hebben we over 20 jaar een heel groot probleem' ontbreekt.

Daar komt bij dat in het DNA van de Fries een soort overlevingsdrang zit. Tegelijkertijd heeft die overlevingsdrang gezorgd voor een soort inertie en wellicht zelfs een zekere onverschilligheid ten aanzien van de grote problemen van vandaag en morgen. Neem bijvoorbeeld het klimaatprobleem, waarover gemiddeld genomen nogal wat scepsis bestaat bij veel Friezen. Het zal wel meevallen wordt gedacht, of het wordt ons aangepreacht door anderen, zoals bijvoorbeeld Hollanders. Men heeft het gevoel dat het redelijk op orde is en dat Fryslân een klimaatverandering aan kan.

Doordat men ook verder van de natuur af is komen te staan, is de Fries de afhankelijkheid van de natuur kwijtgeraakt. Wel leeft een zorg over de toekomst bij de gemiddelde Fries.

*Vaarwel mijn vaderland
Door zelfvoldaanheid geplaagd
De kalfjes in de boomgaard
De paarden in het gareel
De bloemen in het veld
Verruild voor het geld
Het najagen, al maar meer,
Beton en snelverkeer.
Er is geen weg meer terug
Het dooit in onze dromen
Geen troost voor het groot vaarwel
Als de zoute tranen stromen,
Want alles gaat voorbij.
Wie neemt de schoonheid mee,
De ruimte en de tijd,
De nooit te winnen strijd?*

Frysk requiem van Gerrit Breteler

Eigenheid, trots en verbinding

De Friese ziel zit momenteel onder een stolp volgens prof. Goffe Jensma, vergelijkbaar met een laag dikke stof, die moet worden afgeschud. De stof is ontstaan doordat het verleden nooit echt is afgeschud, waardoor teveel ingesleten patronen zijn ontstaan. Men is teveel naar binnen gericht en men kijkt teveel vanuit een overdreven bescheidenheid en gebrek aan ambitie naar buiten, met name naar de Randstad, waardoor de ook zo kenmerkende fierheid van de Fries wat op de achtergrond is geraakt. Successen worden te weinig geëtaled. De Fries zou best wat trotser mogen zijn op wat hij heeft en wat hij doet. Anderzijds is de Fries wars van dikdoenerij en overdreven doen. Friezen staan voor wat ze zeggen. Als het besluit is gevallen, dan wordt het ook onverkort uitgevoerd.

Citaat van de Nederlandse Vereniging Cultuurlandschap:
Wat nodig is dat Friezen en hun bestuurders ophouden jaloers te zijn op de Randstad. De Friezen zouden werkelijk trots moe-

ten zijn op wat zij hebben. Juist de anderen komen naar Fryslân voor iets wat zij niet hebben en waarop zij jaloers zijn. Iets dat ze zelf misschien wel nooit meer terug zullen krijgen.

Blijkbaar legt het verleden, toen Fryslân groter en machtiger was dan nu, een bepaalde druk op, gecombineerd met de druk en arrogantie van de buitenwereld (c.q. de Randstad), waardoor de Fries een stuk trots heeft weggestopt en niet meer in zijn/haar eigen kracht staat. Door de stolp is de verbinding tussen de binnen- en buitenkant poreuzer geworden, waardoor de Fries een deel van zijn eigenheid is kwijtgeraakt: hij/zij doet niet meer wat hij/zij echt wil doen. De verbinding tussen de binnen- en buitenkant is broos geworden.

Op het niveau van Fryslân als geheel ontbreekt een bindende (gevoels)kracht vanuit het heden en naar de toekomst. Op kleinere schaal van een gemeenschap is deze bindende kracht er wel, alleen gaan die krachten alle richtingen op: een gemeenschappelijke richting ontbreekt derhalve. Er zijn 419 dorpen of beter gemeenten (gemeenschappen, inclusief de steden) die zich in allerlei verschillende richtingen bewegen en ontwikkelen. Er zijn ook verschillende tempo's: het verschil tussen de trekkers (voorlopers) en de remmers (achterblijvers) is groot in Fryslân. Al met al ontbreekt een gemeenschappelijke (duurzame) richting in Fryslân.

DE INITIATIEVEN OP PROVINCIE NIVEAU GAAN VAAK 'BOVEN DE PET' VAN BURGERS. DIT ZORGT VOOR EEN GEBREK AAN HANDELINGS- PERSPECTIEF

Hoe de Fries te mobiliseren?

Een Fries ligt niet wakker van de harde duurzaamheidskant. Wel ligt hij/zij wakker van cultuur, traditie, het landschap (natuur en water), ruimte (*vergezichten*) en taal. De huidige duurzaamheidsprikkels raken niet aan dit *oergevoel*, waardoor geen beroep wordt gedaan op de intrinsieke kracht en een Fries niet in beweging komt. Als je een Fries eenmaal emotioneel raakt, dan gaat hij/zij ook echt om en komt hij/zij ook volledig in actie. Dat kan door duurzaamheid breder te benaderen, vanuit overkoepelende thema's en zuivere intenties, die direct aangrijpen op het persoonlijke en gemeenschapsgevoel van Friezen.

VERROMMELING IS OOK EEN GEBREK AAN EIGENHEID

Indien iets van de Friese traditie bestendig kan worden, wat te maken heeft met taal, zelfvoorzienendheid en *wij kunnen 't wel*, dan kunnen we werken aan een duurzame Friese samenleving. Hoe kunnen we de identiteit verbinden aan duurzaamheid? Dat kan vanuit kleinschaligheid, als het

NATUURLIJK KUNNEN WE HET ZELF! WE HEBBEN ANDEREN NIET NODIG OM DUURZAAM TE VERANDEREN

maar betekenisvol is en vanuit zuivere intenties, identiteit en eigenzinnigheid. Vanuit kleinschaligheid aan de slag gaan geeft een intrinsieke motivatie als nieuwe motor. Friezen kunnen de stolp dan afstoffen en samen verantwoordelijk zijn voor de gemeenschappen. Op gemeenschapsniveau moet de duurzame ontwikkelkracht aangrijpen vanuit een overkoepelende richting. Als op gemeenschapsniveau de urgentie duidelijk genoeg kan worden overgebracht, dan kan de Fries op eigen kracht veranderen.

FRYSLÂN ONS DORP

HOOFDSTUK 3

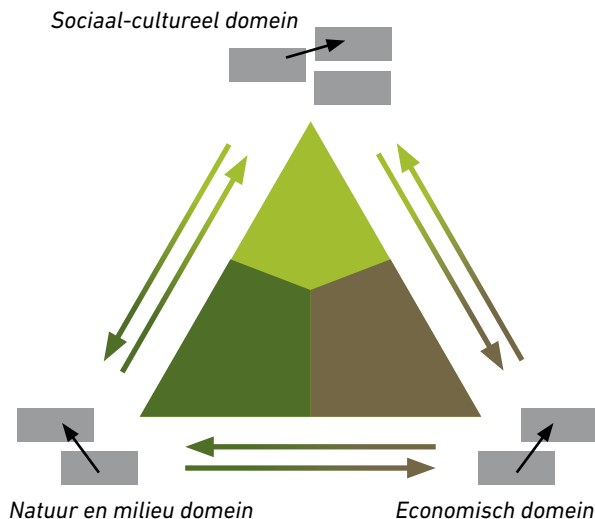
DE KERNVOORRADEN VAN FRYSLÂN

Inleiding

Het analyseren van duurzame ontwikkeling vergt een ordening van de complexiteit die ermee samenhangt. Ordening van de veelheid aan verschillende soorten informatie is nodig om overzicht en inzicht te krijgen en de complexiteit te kunnen doorgronden, opdat een integrale afweging en onderbouwde keuzes beter gemaakt kunnen worden. Een ordeningskader voor duurzame ontwikkeling is het door ICIS in Maastricht ontwikkelde driehoeksmodel.

De ordening levert inzicht in de lange termijn ontwikkeling van een bepaalde omgeving (stad, regio, provincie of land).

Voor een omgeving kan het kapitaal worden bepaald aan de hand van een schatting van de waarde van een samenhangend stel voorraden. Voorbeelden van voorraden zijn bevolkingsopbouw, sociale voorzieningen, economische vitaliteit, innovatief vermogen, biodiversiteit, rust en ruimte en kwaliteit van leven. Deze voorraden veranderen doorgaans sluipenderwijs, zonder dat wij daar zicht op hebben. Ze zijn echter wel bepalend voor de structurele, lange termijn veranderingen van een omgeving. Het omgevingskapitaal wordt onderverdeeld in economisch, sociaal-cultureel en ecologisch kapitaal en wordt bij voorkeur niet in geld uitgedrukt. Met behulp van dit driehoeksmodel kan zichtbaar worden gemaakt wat de ontwikkeling is van het totale omgevingskapitaal en wat de verandering is in de verdeling tussen de drie kapitaalsvormen. Op deze wijze kunnen de spanningen enerzijds en de samenhang anderzijds tussen mens, welvaart en omgeving op transparante en controleerbare wijze zichtbaar worden gemaakt. Dit impliceert het expliciteren van afwegingen die anders veelal impliciet worden gemaakt.

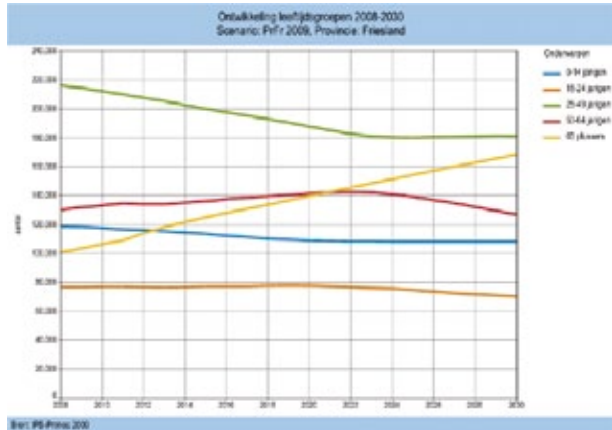

Vorraadanalyse voor Fryslân

Voor Fryslân is deze methode toegepast in de vorm van een eerste, ruwe voorraadanalyse. Hieronder bespreken we de resultaten ervan, die indicatief zijn voor de ontwikkeling van een aantal Friese kernvoorraden in de tijd. Deze resultaten zijn geordend volgens de drie kapitaalsvormen: sociaal-cultureel kapitaal, economisch kapitaal en ecologisch kapitaal.

Sociaal-cultureel kapitaal

Het sociaal-cultureel kapitaal in Fryslân bestaat uit de volgende voorraden: bevolkingssamenstelling, voorzieningen-niveau, woningvoorraad, cultuur, taal en gemeenschapszin/zelfredzaamheid.

Friese bevolkingsvoorraad: De Friese bevolkingsvoorraad zal afnemen vanaf ca. 2025. Deze daling is het sterkst in Noord(Oost)-Fryslân en de Waddeneilanden. In sommige gemeenten zal de bevolkingsdaling meer dan 10% zijn. De verwachte daling van de beroepsbevolking tot 2030 is ca. 8%. De geschatte bevolkingsdaling is significant groter dan het landelijk gemiddelde. Ook de vergrijzing is sterker dan het landelijk gemiddelde. Het aantal 65+ers neemt met tweederde toe [+65.000] en ook de ontgroening is sterker dan het landelijk gemiddelde. Het aantal jongeren van 0-24 is de laatste 10 jaar gedaald met 0.6%, terwijl landelijk het aantal jongeren met 2.1% is gestegen. Naar schatting daalt het aantal jongeren in 2030 in Fryslân met ca. 6.6%, terwijl de landelijk voorziene daling ca. 3.1%, meer dan twee keer zo groot derhalve. Voorts zijn er grote verschillen tussen stad en platteland: waar steden nog mensen en vooral jongeren enigszins weten vast te houden, zal het Friese platteland een wezenlijke leegloop kennen de komende decennia.

Friese gezondheid: De voorraad gezondheid van Fryslân is goed en wordt steeds beter. De gemiddelde levensver-

wachting van de Fries is hoger dan die van de Nederlander, dit geldt ook voor de gezonde levensverwachting. Het doktersbezoek is in Fryslân lager dan gemiddeld in Nederland en het aantal Friezen met overgewicht is kleiner dan landelijk gemiddeld. Indicatief voor de goede gezondheid van de Friezen is dat zij de langste mensen van Nederland en zelfs van de wereld zijn.

Friese woningvoorraad: De laatste 15 jaar is de Friese woningvoorraad met 1% per jaar gegroeid. Momenteel neemt deze groei overigens wel af. Tot ca. 2030 is er nog behoefte aan extra woningen, daarna niet meer. Niet zozeer het aantal woningen is echter bepalend voor de vraag, maar meer het type woning. Er is grote behoefte aan een ander woningtype dan de standaard eengezinswoning. Het aantal alleenstaanden wordt in de toekomst groter dan het aantal gezinnen. Helaas wordt op deze toenemende vraag naar woningen voor alleenstaanden nog onvoldoende ingespeeld vanuit de woningmarkt. Ook de kwalitatieve woningvraag wordt steeds belangrijker en ook daar wordt nog onvoldoende op geanticipeerd.

Friese voorzieningen: De voorraad Friese voorzieningen bestaat uit een optelsom van o.a. het aantal scholen, ziekenhuizen, supermarkten, huisartsen, sportvelden, bibliotheken en culturele centra. Het aantal voorzieningen en het voorzieningen niveau is afgenomen de laatste 10 jaar. Deze daling is echter iets minder sterk dan de landelijke daling. Over het geheel genomen zijn de voorzieningen in Fryslân goed georganiseerd, kleinschalig opgezet en goed bereikbaar. Zo zijn de sportvoorzieningen sterk toegenomen ten opzichte van het landelijk gemiddelde. Opvallend is dat het aantal fietskilometers onder het landelijk gemiddelde ligt. Maar stel dat alle ritten onder de 7.5 km per fiets zouden worden afgelegd, dan zou dat ca. 2.4 Mton CO2 schelen.

Friese taal: Deze kernvoorraad is in de loop der tijd toegenomen, in de zin dat de Friese taal steeds dominantier wordt in Fryslân. Vanaf 1980 is Fries verplicht op de basisschool en vanaf 1993 verplicht in het eerste jaar van het middelbaar onderwijs. Op 80% van de basisscholen wordt in het Fries les gegeven en in 22% van de gemeenten vindt de huwelijks toespraak plaats in het Fries. Fries is de taal

van het gezin en roept intimiteit, vertrouwdheid, solidariteit en herkenning op. Uit een onderzoek (1995) blijkt dat 93% van de Friezen kiest voor een tweetalig Fryslân.

Friese cultuur: Onder de Friese voorraad cultuur verstaan we het totaal van gebruiken, kunsten en cultureel erfgoed. Dit is de afgelopen decennia behoorlijk toegenomen. Muziek, zang, toneel en literatuur vormen de kern van de Friese cultuur. Vrijwel elk dorp heeft zijn eigen fanfare en/of zangkoor en 140 dorpen hebben een eigen toneelvereniging. Er zijn 135 musea. Daarnaast is er in Fryslân een zeer levendige bandjescultuur. In vele garages en schuurtjes tieren de nieuwe bandjes welig. Er is altijd een soort angst geweest dat de typisch Friese cultuur zou verdwijnen. Dit is echter niet bewaarheid geworden, integendeel, de Friese cultuur bloeit en leeft als nooit tevoren.

Gemeenschapszin/Zelfredzaamheid: In Fryslân zijn 5 stedelijke kernen, 17 regionale kernen en honderden landelijke kernen. In de stedelijke kernen woont ca. 60% van de bevolking, terwijl 40% in de landelijke kernen woont. De meeste Friese dorpen zijn goed bewaard gebleven en vertonen veel saamhorigheid. Zoals reeds eerder geconstateerd is er een bloeiend verenigingsleven. De etnische minderheden vormen slechts een klein percentage van de bevolking, veel kleiner dan in de Randstad. Wel trekken verhoudingsgewijs veel jongeren weg uit landelijke dorpskernen, waardoor het voorzieningen niveau in deze dorpen sterk onder druk zal komen te staan. Dit is een van de kernproblemen op sociaal gebied voor Fryslân in de toekomst.

WE MOETEN DE INTRINSIEKE KRACHT NIET ALLEEN RICHTEN OP 419 DORPEN, MAAR OOK OP DE FRIEZEN ALS INDIVIDU.

Economisch kapitaal

De volgende voorraden zijn geselecteerd voor het inschatten van het Friese economisch kapitaal: economische vitaliteit, werkgelegenheid, landbouw, toerisme en recreatie en kennis. In zijn algemeenheid is de Friese economie in vergelijking met de rest van Nederland wat minder robuust en conjunctuurgevoeliger. Wel is de Friese economie de afgelopen twintig jaar robuuster en veelzijdiger geworden en dus minder kwetsbaar dan voorheen. Toch blijft de kwetsbaarheid een punt van zorg, ook omdat de Rijkssteun na 2010 stapsgewijs wordt afgebouwd en de Friese economie op zoek moet gaan naar stevige economische dragers.

Economische vitaliteit: Deze voorraad geeft aan hoe robuust de Friese economie is. De pijlers van de Friese economie zijn relatief stabiel: landbouw, voedingsmiddelen, toerisme en recreatie en gezondheidszorg. Tegelijkertijd leunt Fryslân ook wel zwaar op de traditionele sectoren en is er nog weinig ruimte voor nieuwe sectoren. Wel is er relatief veel financiële dienstverlening in Fryslân, al domineert de overheidsgestuurde dienstverlening. Er is ook een significant verschil in economische ontwikkeling tussen het stedelijk en het landelijk gebied. Waar de stedelijke kernzones zich gunstig ontwikkelen blijft het landelijk gebied duidelijk achter. Dit verschil zal in de toekomst alleen maar groter worden, in het licht van de toenemende vergrijzing, ontgroening en krimp. Het innoverend vermogen in Fryslân is relatief laag: 75% van de werkgelegenheid komt van het MKB en dat innoveert wel, maar dat is versnipperd en verborgen. Er is voorts een onderinvestering in onderzoek en ontwikkeling ((R&D), 0.5% t.o.v. 1% landelijk), er is relatief weinig onderzoek van grote kennisbedrijven en de technologische 'hot spots' van behoorlijke schaalgrootte (zoals in Eindhoven, Nijmegen, Groningen, Rotterdam en Amsterdam) liggen niet in Fryslân.

Al met al een gemengd beeld: enerzijds is de Friese economie robuuster geworden, het faseverschil met de landelijke economie is kleiner geworden, de participatiegraad is toegenomen en er zijn behoorlijk veel banen gecreëerd, ook dankzij succesvol beleid sinds 1999. Tegelijkertijd wordt nog weinig ingezet op kansrijke innovaties en is het innovatief vermogen structureel te laag, wat zorgwekkend is.

Werkgelegenheid: De voorraad werkgelegenheid is toegenomen de afgelopen tien jaar. Alhoewel de werkloosheid in Fryslân traditioneel hoger is dan landelijk gemiddeld, is de werkloosheid de laatste tien jaar sterk afgenomen (met ca. 4% per jaar). In het Noordelijk landelijk gebied is de werkloosheid het laagst (ca. 5.6%) en het hoogst in de Zuid-Friese stedenzone en de Westergozone (ca. 7.5%). In de regio Leeuwarden domineert de zakelijke en financiële dienstverlening, in de regio Heerenveen is vooral industrie en logistiek. De participatiegraad is weliswaar toegenomen, maar nog altijd laag en er is veel gesubsidieerde arbeid (ca. 4%).

Kijken we naar de bijdragen van de verschillende sectoren aan de werkgelegenheid, dan levert dat het volgende beeld op voor 2007-2008:

	Friesland	Nederland
Overheid, zorg en onderwijs	33%	30%
Industrie	18%	15%
Handel en horeca	18%	19%
Zakelijke dienstverlening	13%	18%
Bouw	8%	7%
Landbouw en visserij	6%	4%
Transport en communicatie	6%	7%

De meest opvallende sectorale verschillen tussen Fryslân en Nederland zijn de zakelijke dienstverlening, overheid, zorg en onderwijs, industrie en landbouw en visserij. Dit illustreert de sterke positie van de traditionele sectoren in Fryslân. Kijken we naar de sectorale ontwikkelingen over de afgelopen tien jaar wat betreft bijdrage aan de werkgelegenheid, dan zien we de volgende trends:

	Friesland
Overheid, zorg en onderwijs	+ 40%
Industrie	- 7%
Handel en horeca	+ 6.5%
Zakelijke dienstverlening	+ 37%
Bouw	+ 9%
Landbouw en visserij	- 18%
Transport en communicatie	+ 11%

Hier springen de 'nieuwe' sectoren er overduidelijk uit: zakelijke dienstverlening, overheid, zorg en onderwijs hebben het afgelopen decennium de grootste bijdrage geleverd aan de werkgelegenheid. Een soortgelijk beeld ontstaat als we kijken naar de ontwikkeling van de Friese economische groei over de periode 2000-20006 (relatieve groei / bijdrage aan BRP).

	Friesland
Overheid, zorg en onderwijs	+ 2.7%
Industrie	- 0.4%
Handel en horeca	- 0.8%
Zakelijke dienstverlening	+ 0.2%
Bouw	+ 0.2%
Landbouw en visserij	- 0.8%
Transport en communicatie	- 0.1%

Kijken we naar de toekomst, dan zal de beroepsbevolking naar verwachting met ca. 8% dalen tot 2030, vooral door de voortzettende vergrijzing en ontgroening. Deze demografische ontwikkeling heeft dus structurele gevolgen voor de Friese werkgelegenheid. De beroepsbevolking in Fryslân is relatief laag opgeleid ten opzichte van het landelijk gemiddelde, wat een negatieve invloed heeft op de arbeidsproductiviteit. Deze arbeidsproductiviteit zal in de toekomst verhoogd moeten worden in combinatie met structurele investeringen in innovatie.

Kennis/Onderwijs: De voorraad "kennis" wordt laag ingeschat en gewaardeerd t.o.v. landelijke cijfers, maar de trend in de ontwikkeling van de kennisvoorraad is voorzichtig positief. Het opleidingsniveau van de Fries is relatief laag (23% heeft een HBO/Universitaire opleiding). Wel is er een breed scala aan opleidingen te vinden: van basisonderwijs tot hoger onderwijs; een universiteit ontbreekt, maar er is wel een dependance van de RUG en van de Universiteit Wageningen. De kwaliteit van het onderwijsniveau op scholen blijkt (te) laag te zijn, wat te maken heeft met: relatief kleine scholen, combi-klassen en klassieke, niet-innovatieve onderwijsmethoden; een tekort aan ambitie en prestatiegerichtheid bij leerkrachten en ouders; en een onder advisering van leerlingen die naar het voortgezet onderwijs gaan.

De kennisinfrastructuur is zwak ontwikkeld en kwetsbaar. Er is te weinig vervlechting tussen onderwijs, onderzoek en bedrijfsleven, er zijn weinig grootschalige innovatieprojecten en er wordt structureel onder geïnvesteerd in duurzame innovatie. Gunstige uitzonderingen zijn WETSUS, Energy Valley, dairy valley, agro allianatie i.o.. Met name watertechnologie heeft de potentie om uit te groeien tot één van de drijvende krachten van de Friese economie.

Toerisme/Recreatie: De voorraad toerisme en recreatie neemt nog steeds toe en levert momenteel 11% van de werkgelegenheid. Het toerisme in Fryslân heeft ook veel te bieden. Er is veel verscheidenheid aan toeristische mogelijkheden en activiteiten en over het algemeen in hoge kwaliteit. Er zijn eilanden en meren (40% van Fryslân bestaat uit water), er is natuur, rust en ruimte, cultuur en tal van uiteenlopende evenementen. De authenticiteit van Fryslân biedt een natuurlijk tegenwicht tegen de overvolle en drukke Randstad. Het gezonde imago en de gastvrijheid dragen ook in belangrijke mate bij aan het succes van het toerisme.

Wel zijn er met het oog op de toekomst de nodige aandachtspunten voor toerisme en recreatie. Zo worden de eisen van de recreant/toerist steeds hoger. Tot dusverre hoefde Fryslân niet zoveel moeite te doen om toeristen en recreanten te trekken, die kwamen toch wel af op de rust, ruimte en het water. Maar in de toekomst is dat geen van-

zelfsprekendheid meer: de toekomstige toerist en recreant wil variatie en afleiding en uiteenlopende vormen van vermaak en amusement. Het huidige aanbod is nog te weinig ingesteld op vernieuwing, met name voor jongeren. Ook is het aanbod seizoensgebonden, kleinschalig en versnipperd. Er zou dus via doordacht beleid gewerkt kunnen worden aan een breder en gevarieerder aanbod voor verschillende typen toeristen en recreanten.

Landbouw: De voorraad landbouw is licht gestegen in de afgelopen 15 jaar. Momenteel is nog 80% van het vasteland landbouwgrond, een heel hoog percentage! Van deze 80% is weer 80% grasland (voornamelijk voor de melkveehouderij) en 20% bouwland. Vanaf 1995 is het landbouwareaal licht gestegen, met daarbinnen grote verschillen: zo is het aantal ha voor akkerbouw met ca. 40% gestegen, voor glastuinbouw met ca. 45% gestegen, maar de tuinbouw op open grond met ca. 40% gedaald. De landbouw is tamelijk eenzijdig, grondgebonden met weinig kassen en intensieve veehouderij komt weinig voor. Fryslân was en is een landbouw provincie, de landbouw is bepalend voor de cultuur, het landschap en de economie. Achter de façade vormt zich een heel ander beeld. Het aantal mensen dat in de landbouw werkt is drastisch afgenomen. Werkten in 1980 nog ca. 10.000 boeren en tuinders in de landbouw, in 2010 zijn dat er ca. 6.500. Dat betekent een afname met ca. 1/3, waarbij er ongeveer 200 boeren/tuinders per jaar stoppen! Ook neemt de directe toegevoegde economische waarde van de Friese landbouw in rap tempo af: ca. 5.5% bijdrage aan het bruto regionaal product en ca. 6% bijdrage aan de werkgelegenheid.

Als je oppervlakkig kijkt, kun je zeggen dat met 80% van de grond, slechts 6% van het geld verdient wordt. Echter deze boeren zijn ook de hoeders en beheerders van het landschap dat zo belangrijk is voor het aanzien van Fryslân en dus leveren ze daarmee ook een bijdrage aan het toerisme, aan de biodiversiteit en aan het welzijn van de Friezen. De boeren in Fryslân zijn al volop door de fasen heen gegaan van verdere schaalvergroting, nodig om een gezonde bedrijfsvoering te krijgen. Oprukkende schaalvergroting heeft hier en daar wel schade aangericht aan het Friese landschap en daarmee de Friese cultuur. Hier botsen dus de

belangen van de landbouw soms met het milieu, het landschap en de recreatie.

Daarnaast heeft ook volop verbreding plaatsgevonden van andere activiteiten naast die gezonde, reeds bestaande, grond gebonden activiteiten. Uit economische motieven ontwikkelen veel boeren dus al een aangepaste landbouw voor milieu, landschap en recreatie. De toekomst ligt deels al verscholen in de huidige ontwikkelingen. Reeds 400 boeren produceren duurzame energie, 6% van de Friese boeren en daarmee is Fryslân koploper in Nederland. Eén op de vijf Friese agrarische bedrijven doet aan agrarisch natuurbeheer, één op de vier doet aan verbrede landbouw, dat wil zeggen landbouw in combinatie met natuurbeheer en/of recreatie en/of zorg. En 2% van de landbouwbedrijven is biologisch, wat iets onder het landelijk gemiddelde ligt (2.2% in ha).

Een blik op de landbouwtoekomst leert dat tot 2020 zo'n 30-40% minder agrarische bedrijven worden verwacht, wat impliceert dat de schaalvergroting met nog eens 3-4% per jaar doorgaat. Tegelijkertijd groeit de biologische landbouw naar verwachting met ca. 4% van het totaal en groeien de pluimveehouderij en tuinbouw ook fors. Een steeds dominantere trend wordt de verbreding van de landbouw naar energie en zorg. Ook voor de zgn. "biobased economy", die gebaseerd is op groene grondstoffen, is de landbouw onontbeerlijk. In deze ontwikkelingen schuilt ook een deel van de toekomst van de Friese landbouw, die waarschijnlijk wel, passend bij Fryslân, sterk grondgebonden blijft, met veel kennis van die grond en de omgeving.

Integrale economische analyse

Een integrale analyse van het Friese economisch kapitaal levert het volgende beeld op. De Friese economie is stabiel en robuuster geworden de afgelopen decennia. De voorraden economische vitaliteit, werkgelegenheid, toerisme en recreatie zijn significant toegenomen. Het grootste punt van zorg is echter een combinatie van: te zwaar leunen op traditionele economische pijlers (landbouw, industrie, handel), een zwakke kennisinfrastructuur, een relatief laagopgeleide bevolking, en een relatief laag innovatief vermogen.

Dit afgezet tegen een steeds scherpere scheiding tussen de Friese steden en het platteland en het achterblijven van structurele investering in technologische en institutionele innovatie, maakt de Friese economie nog steeds kwetsbaar. Een multi-level analyse geeft aan op welk schaalniveau de sterke en zwakke plekken zitten. Op macro-schaal is het regionale bbp lager dan het Nederlands gemiddelde en het regionale inkomen lager dan het Nederlands gemiddelde. Op meso-schaal is er behoorlijk wat diversiteit en zijn er innovatieve sectoren zoals water, energie en landbouw. En op micro-schaal zijn er veel innovatie projecten en relatief veel kleine en middelgrote innovatieve bedrijven. Het probleem zit derhalve meer op macro- dan op meso- en micro-niveau.

DE FRIESE ECONOMIE BEVINDT ZICH OP EEN KANTELPUNT: WAT WORDT DE NIEUWE MOTOR VAN DE FRIESE ECONOMIE? EEN AANTAL SLEUTELS VOOR DEZE NIEUWE ECONOMISCHE DRIJVENDE KRACHT IS REEDS AANWEZIG: CLUSTERING VAN KENNIS EN INNOVATIE, REGIONALE BROEDPLAATSEN VAN KENNIS, BEDRIJVEN EN OVERHEID. BELANGRIJKE ECONOMISCHE SPEERPUNTEN VOOR DE TOEKOMST KUNNEN DAN ZIJN: DUURZAAM TOERISME EN RECREATIE, COMBINATIES VAN (BIOLOGISCHE) LANDBOUW, ZORG, RECREATIE EN NATUURBEHEER, DUURZAME ENERGIE EN DUURZAAM TRANSPORT, CREATIEVE EN GAMING INDUSTRIE, WATERTechnologie EN KENNIS OVER DUURZAME INNOVATIE.

Ecologisch kapitaal

Het Friese ecologisch kapitaal wat we hier beschouwen bestaat uit de voorraden: luchtkwaliteit, bodemkwaliteit, waterkwaliteit, biodiversiteit en ruimtelijke kwaliteit. Onderstaand is slechts een zeer summier weergave van het complexe ecologische kapitaal, louter indicatief en trendmatig bedoeld.

Luchtkwaliteit: De luchtkwaliteit in Fryslân is zonder meer goed. De lucht is veel schoner dan in de Randstad: kijken we naar de concentraties SO₂, fijnstof en NO_x dan zijn die fors lager dan in de rest van Nederland.

Bodemkwaliteit: Ook de bodemkwaliteit is goed te noemen, ver boven het landelijk gemiddelde. Waar er elders in Nederland nog steeds forse problemen zijn met de bodemkwaliteit, zijn er in Fryslân geen noemenswaardige problemen met de bodem op regionale schaal, afgezien van lokale bodemverontreiniging.

Waterkwaliteit: De waterkwaliteit is de laatste eeuw aanzienlijk verbeterd en is significant beter dan het landelijk gemiddelde. Rond 1900 was de waterkwaliteit rond Friese steden op een absoluut dieptepunt. Waar riviertjes in de jaren 60 van de vorige eeuw nog vaak open riolen waren, zijn het nu vaak idyllische plekjes (wel vaak met veel kroos). In de jaren 70 van de vorige eeuw was er een toenemende eutrofiëring door landbouw en industrie, maar sinds die periode is het oppervlaktewater aanzienlijk schoner geworden. De algemene waterkwaliteit is fors verbeterd, maar stagneert de laatste tijd. Er zitten nog teveel hormonen en zware metalen in het water en teveel chemische stoffen in de bodem (wat overigens niet specifiek voor Fryslân is). Hierdoor laat de ecologische waterkwaliteit nog te wensen over. En de dalende grondwaterstand leidt tot toenemende verdroging.

Biodiversiteit: De voorraad biodiversiteit bestaat uit het faunadeel en het floradeel. Bij het laatste onderdeel beschouwen we primair de kwaliteit van het landschap. Wat betreft de fauna zijn weidevogels en het waterleven (vogels, vissen, overigen) indicatief. Beschouwen we de trends in aantallen weidevogels, dan zien we een sterke afname van het aantal weidevogels: de grutto is met meer dan 50%

afgenomen de laatste 15 jaar, de scholekster eveneens en ook de veldleeuwerik is meer dan gehalveerd in die periode. Deze weidevogels zijn het sterkst achteruitgegaan in landbouwgebieden. Over de staat van het waterleven zijn hier geen gegevens bekend.

Wat betreft de voorraad landschap kunnen we onderscheiden naar het boeren weidelandschap en de waterrijke gebieden. Twee van de twintig nationale landschappen zijn in Fryslân (Zuidwest Fryslân en Noardlike Fryske Walden) en vier van de twintig nationale parken zijn in Fryslân. Het kenmerkende Friese boerenlandschap is uniek in de wereld, maar dreigt te verdwijnen. Door allerlei oorzaken is dit unieke boerenlandschap op veel plaatsen verworden tot een lappendeken van stukjes weiland.

De belangrijkste oorzaken voor deze teloorgang van het karakteristieke Friese landschap zijn: schaalvergroting in de landbouw, megastallen, uitbreiding van steden en bedrijventerreinen aan de rand van dorpen en de ruimtelijke planologie die dit planmatig bevordert. De gevolgen kunnen desastreuus zijn: primair betekent deze landschapsaantasting een aantasting van de Friese cultuur en daardoor kan Fryslân minder aantrekkelijk worden voor toeristen en recreanten, wat economisch gezien een omvangrijk verlies van inkomsten kan betekenen. De bekende ecooloog Theunis Piersma waarschuwt: "als dit zo doorgaat ontstaat in 2030 een ecologische woestijn: dan zijn er nog 4 soorten over plus wat tuinvogels".

Ruimtelijke kwaliteit: De ruimtelijke kwaliteit is nog steeds zeer hoog. De hoeveelheid grasland, akkerbouwland en

tuinbouwland is feitelijk niet veel afgenomen. Maar door de toenemende versnippering en verloedering in combinatie met oprukkende verstedelijking is de ruimtelijke kwaliteit voor de Fries wel degelijk afgenomen. Zoals reeds eerder opgemerkt, heeft de Vereniging van Nederlands Cultuurlandschap zijn zorg uitgesproken over de achteruitgang van wat nog steeds het mooiste landschap van Nederland is. Dit onder het mom: "wie veel heeft kan veel verliezen". Zij waarschuwen Friezen dat een mentaliteitsomslag nodig is: "Wat nodig is dat Friezen en hun bestuurders ophouden jaloers te zijn op de Randstad. De Friezen zouden werkelijk trots moeten zijn op wat zij hebben. Juist de anderen komen naar Fryslân voor iets wat zij niet hebben en waarop zij jaloers zijn. Iets dat ze zelf misschien wel nooit meer terug zullen krijgen."

EEN INTEGRALE ECOLOGISCHE ANALYSE GEEFT EEN AMBIGU BEELD. ENERZIJD IS DE LEEFOMGEVINGSKWALITEIT UITSTEKEND EN HEEFT FRYSLÂN NOG STEEDS DE BESTE RUIMTELIJKE KWALITEIT EN HET MOOISTE LANDSCHAP VAN NEDERLAND. TEGELIJKERTIJD DREIGT DIT KARAKTERISTIEKE FRIESE LANDSCHAP ERNSTIG AANGETAAST TE WORDEN: DIT IS NIET ALLEEN SCHADELIJK VOOR DE FRIESE FLORA EN FAUNA, MAAR DIT BETEKENT OOK EEN BEDREIGING VAN DE FRIESE CULTUUR. DE ECONOMISCHE SCHADE ALS GEVOLG VAN DEZE LANDSCHAPSAANTASTING KAN OMVANGRIJK ZIJN. DIT KAN DE ECONOMIE VERZWAKKEN OP EEN FUNDAMENTELE MANIER.

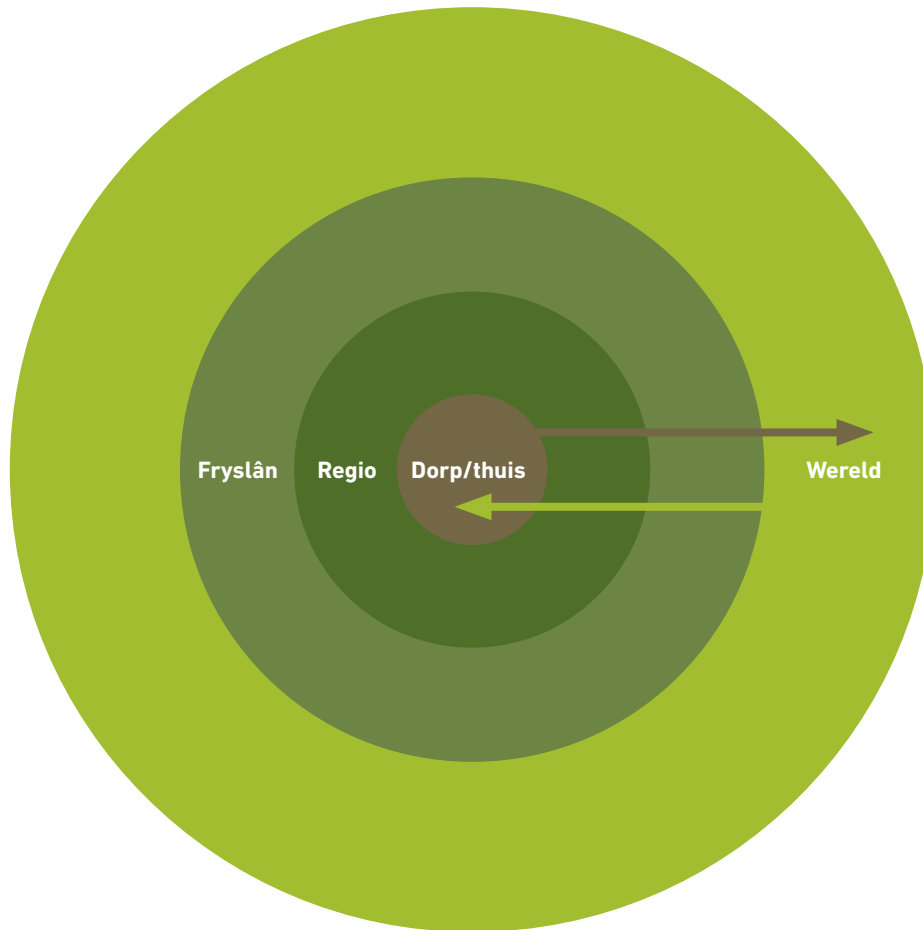
Eindconclusie

Een integrale kapitaalsanalyse levert het volgende beeld op. De echte kapitaalskracht van Fryslân is de combinatie van het sociaal-cultureel kapitaal en het ecologisch kapitaal. De friese cultuur wordt gevormd door het oergevoel voor water, natuur, ruimte in combinatie met de eigen taal, cultuur en historie. Het economisch kapitaal is verbeterd de afgelopen decennia maar blijft kwetsbaar en is toe aan herijking. De steeds verdergaande aantasting van het landschap verzwakt uiteindelijk de economie. Tegelijkertijd vormen ook de onderbenutting van kennis, gebrek aan innovatie en een betrekkelijk laag ambitieniveau bedreigingen voor de economie. Een visie en daaruit volgende actie die

poogt het sociaal-culturele kapitaal en het ecologische kapitaal te versterken en te verbinden met een verhaal dat past bij Fryslân, kan inspirerend werken en benodigd nieuw elan brengen, die ook de economie voortstuwt. In het volgende hoofdstuk wordt daartoe een aanzet gegeven.

DEEL II

VISIE FRYSLÂN DUURZAAM 2040

HOOFDSTUK 4

FAN DE MINSKEN EN DE GRÛN

Groot in 't klein – visie 2040

Samenvatting van visie

Fryslân is in 2040 een provincie met een sterke eigen identiteit, sterk verbonden aan het landschap en aan dorps gemeenschappen. Een provincie van 419 dorpen en steden, die wat nodig is regelen op dorpsniveau. Inwoners zijn *samenredzaam* en helpen elkaar in velerlei opzicht. Wat echter dorpsoverstijgend is, zoals beheer van water, energie, landbouw en toerisme is op regionaal niveau goed georganiseerd. De regio's, delen van de provincie, kennen vaak eigen specifieke activiteiten, omdat de grondsoort vaak bepaalt wat de meest geschikte (economische) activiteit is in een regio. Tot slot zijn er zaken die beter op provinciaal niveau georganiseerd kunnen worden, omdat ze een bepaald schaalniveau nodig hebben of een overkoepelend provinciaal belang dienen.

Fryslân is in 2040 duurzaam bezielde in hoofd en hart. Het staat dicht bij het oergevoel van de Fries, dat is geworteld in water, natuur en ruimte, in de eigen taal, cultuur en historie en saamhorigheid en kleinschaligheid. Waar in het verleden de dorps- en kleinstedse activiteiten niet optel-

den tot een groot geheel en samenhangend verhaal, is dat nu wel het geval. In Fryslân is men er in geslaagd om het kompas op alle drie de schaalniveaus gelijk te zetten, denkend en werkend vanuit één overkoepelend verhaal: een mooi, natuurlijk, fossielvrij Fryslân, waar de nieuwe cirkel-economie floreert, steeds meer en diverse typen toeristen komen, jongeren blijven en meer samenwerken met ouderen. De moderne en vaak multifunctionele landbouw is een voorbeeld voor velen en bepaalt het landschap en vormt deel van de rust en ruimte, waar Fryslân nog steeds om bekend staat. De Friese taal en cultuur zijn alom aanwezig.

In 2040 is er in Fryslân een combinatie van lokale en vaak ambachtelijke economische activiteiten en internationale hightech activiteiten. Lokaal en regionaal vindt er veel plaats in regionale kringlopen. Friezen maken zelf duurzame energie en verbouwen meer in de regio zodat (landbouw)producten niet altijd meer de hele wereld over gesleept hoeven te worden. Er zijn ook veel ambachten in ere hersteld, die passen bij het landschap, zoals mandenmakers en rietdekkers in gebieden met veel water. Er is een grote diversiteit aan activiteiten. In Fryslân is men niet afhankelijk van één economische sector en dat maakt de provincie minder kwetsbaar dan voorheen. Fryslân is een internationale speler geworden op het gebied van nichemarkten: ecobouwen, drijvend bouwen, multi-functionele landbouw, waterlandbouw en zilte landbouw, export-games en elektrisch vervoer over water.

De economie draait op een zeer innovatieve MBK sector in veel verschillende branches, zowel maakindustrie als kennisintensieve (netwerk) bedrijven. Plattelands ICT zorgt ervoor dat er toch redelijk veel voorzieningen kunnen blijven, ook daar waar de bevolking krimpt. Er zijn een paar indus-

trieën die in heel Fryslân belangrijk zijn, zoals de duurzame energie opwekkende industrie (groot en klein) en de voedsel- en landbouwindustrie.

Een regionale economie is ontstaan op grond van verschillende grondsoorten: klei, veen en zand. Het gebied langs de Waddenzee, met vruchtbare klei als bodem, vormt een karakteristiek gebied met veel veeteelt en akkerbouw, plus het waddegebied. In dit saamhorig waddegebied bevindt zich relatief veel zilte landbouw en horeca, net als een wadden-wellness industrie die tot grote bloei is gekomen. In het waterrijke veengebied is een watereconomie ontstaan met veel innovatieve bedrijfjes op en om het water. Drijvende dorpen en vervoer over het water en zelfs kunst en cultuur op het water illustreren dat. Ook zijn er bijzondere wetlands en heeft men zich gespecialiseerd in waterlandbouw. Hier leven waterbuffels die Friese mozzarella leveren: Frizerella. In het zuiden op de zandgronden is veel bos en zijn veel paarden. Hier is spiritualiteit belangrijk, net als de nieuwe (maak)economie en toerisme voor ouderen. Op deze zandgronden worden zeer veel paarden gehouden en zijn ook veel schapenhouderijen. In het bosrijke gebied zijn groepen mensen actief op het gebied van nieuwe spiritualiteit. Zij vormen nieuwe gemeenschappen, die zich ook in dienst stellen van anderen, die niet bij de beweging aangesloten hoeven te zijn.

Dwars door de regio's heen, zie je enkele groene draden, van activiteiten of thema's, die in heel Fryslân spelen, zoals activiteiten op en rond het water, duurzame energie, landbouw, toeristische activiteiten en allerlei activiteit gebaseerd op de nieuwe duurzame economie. De toeristische sector is uitgebreid en breder dan watersport en fietsen. Er is een Wadden Wellness industrie ontstaan rond het Waddegebied en het noorden van Fryslân. Er is een terpentoeisme ontstaan, waar de toerist tijdelijk deelneemt aan een gemeenschap en daar zijn of haar kennis actief in de gemeenschap inbrengt. De toerist is geen toeschouwer meer, maar deelnemer. Water heeft veel nieuwe functies gekregen in Fryslân, naast recreatieve, ook sociale, culturele en economische functies. Water zet Fryslân ook internationaal op de kaart in de rol van koploper, trendsetter en dienstverlenende intermediair voor duurzame watertechnologie.

Voor energieopwekking geldt dat Fryslân van grootschalige opwekking (kolen e.d.) naar decentrale opwekking is gegaan (zon, wind, biomassa, etc) en in de voedselsector van bulk naar kleinschaligere kwaliteitsproductie. En tot slot is in Fryslân is een nieuwe mentaliteit ontstaan waarbij ambitie en doorzettingsvermogen worden gewaardeerd. Met de topschaatsers als lichtend voorbeeld, is deze mentaliteit van inzet en het maximale halen uit je vermogens normaal geworden, zonder arrogant te worden, of authenticiteit te verliezen.

Lokaal: 419 gemeenten & vele dorpsgemeenschappen

In 2040 zijn op het niveau van gemeentes, veelal dorpen, veel lokale gemeenschappen actief. Mensen bouwen op elkaar en vertrouwen elkaar en kunnen heel veel lokaal en regionaal organiseren. Er wordt zelf duurzaam energie opgewekt en veel voedsel in de regio verbouwd en gekocht. Ook de zorg wordt zoveel mogelijk gezamenlijk georganiseerd. Mensen opereren in gemeenschappen rondom bepaalde waarden: energie, zorg, voedsel, etc. en organiseren dat middels coöperaties. Jonge en oudere mensen leven samen en voorzieningen voor beide groepen zijn geclusterd in nieuwe gemeenschapscentra, waardoor beide binnen dorpskernen goed kunnen opgroeien en oud worden. Mensen, oud en jong, leren van elkaar en helpen elkaar: samenredzaamheid noemt men dat.

Oud en jong samen in gemeenschappen

In 2040 zijn er zeer diverse leefgemeenschappen, waar jong en oud veel meer dan in 2011 met elkaar leven en van elkaars kracht en inventiviteit gebruik maken. Zo zijn veel grootouders nog vitaal en hebben ze veel levenswijsheden die wordt benut. Terwijl de ouders hard werken, zorgen de grootouders vaak voor de crèche en allerlei andere taken waar de ouders niet aan toekomen. Grootouders wonen weer dichtbij; wel zelfstandig, maar in de buurt, niet weggestopt in een bejaardentehuis. Als ze echt ouder worden en hulpbehoevend, kunnen kinderen en kleinkinderen inspringen. Gedurende je arbeidzame leven bouw je punten op, waarmee je diensten en producten kunt kopen na je pensioen. Dit is in de plaats gekomen van het AOW systeem. Ook zorg kun je daarmee inkopen, als je je kinderen niet extra wilt belasten. Ouderen worden dus langer gewaardeerd en benut en worden niet meer vanaf hun 65e afgeschreven. Aan de andere kant nemen ze meer vrij en werken ze niet meer zo hard als ze deden in de bloei van hun leven. Er zijn in 2040 ook hangouderen en hang-ouderplekken, waar de ouderen orakelen op de *wijsheidbankjes*.

In lokale systemen wordt ook meer bezit gedeeld en geruild en samen creatief nagedacht over manieren om nabuur-

schap vorm te geven zonder dat het benauwend wordt.

Fryslân 2040 is een provincie van 419 dorpen met relatief weinig industrie en veel water en weiland. Friezen kunnen zichzelf goed redden en kunnen veel op eigen houtje, maar voelen zich wel onderdeel van een grotere wereldgemeenschap en realiseren zich dat het handelen in Fryslân ook effecten heeft buiten de landsgrenzen. Ook het lokale bedrijfsleven realiseert zich dat en heeft zich o.a. verbonden aan zogenaamde millenniumdoelen. Individuele burgers en bedrijven vinden onderliggende waarden zoals solidariteit, gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid dragen voor je omgeving, leven in harmonie met de omgeving en leven in verbinding, belangrijk. Dat uit zich in de zorg voor volgende generaties, opdat zij het minimaal even goed hebben als wij, zorg voor de omgeving en behoud van oud cultuurlandschap en bijbehorende leefgemeenschappen.

Op de meeste boerderijen wordt veel meer gedaan dan alleen veeteelt of akkerbouw. Zorgboerderijen of vakantieboerderijen waar men mee mag werken op de boerderij, zijn een bekend fenomeen. Fryslân heeft veel MKB bedrijven gekregen die zich hebben bekwaamd in *remote domotica*, de technieken en apparaten waarmee mensen langer zelfstandig kunnen blijven, ondersteund door de juiste hulpmiddelen en als het mis gaat met een goed alarmsysteem, wat snel voor hulp zorgt.

Vanuit de vele saamhorige gemeenschappen en dorpen worden, bottom-up, de Friese waarden en de cultuur hoog gehouden.

Onderwijs en bestuur – meester en gezelschap

Fryslân bestaat uit een aantal dorpsgemeenschappen en heeft een cultuur gebaseerd op dorpsbelang. Ook het MKB past daarbij. Bij deze lokale en kleinschaligere manier van opereren, hoort ook een vorm van bestuur die daarbij past. Lokale raden van *dorpswijzen*, waarbij ouderdom en

wijsheid die met de jaren komt, weer gewaardeerd wordt, naast de vernieuwende kracht van jongeren. Er zijn nieuwe vormen van lokaal zelfbestuur, waardoor men minder afhankelijk is van bureaucratische, centralistische bestuurslagen. Daarbij past tevens dat ook in het onderwijs meer ruimte is voor maatwerk via de aloude structuren uit de tijden van de gilden, waarbij een meester een gezelschap opleidde. In Fryslân leren jongeren en meer onervaren mensen weer van oudere en ervaren mensen. Er is minder klassikaal onderwijs, zelfstandigheid en persoonlijke ontwikkeling is het uitgangspunt. Speciale programma's in het onderwijs voor de meest talentvolle leerlingen, die goede begeleiding krijgen, zijn niet meer elitair, maar worden gewaardeerd. Zo worden ook allerlei Friese waarden en andere taal en cultuurzaken doorgegeven aan de nieuwe generaties. Aan hen om de duurzame toekomst vorm te geven!

De stad

Naast de kleinere dorpen, zijn er ook een aantal iets grotere gemeenten: de steden. De stedelijke omgeving heeft een eigen dynamiek en een eigen economie, waaronder de

creatieve industrie en veel jongeren. Verschillende steden hebben een eigen cultuur en een eigen economie. Jongeren trekken niet meer weg naar de Randstad, maar blijven in Fryslân en zijn daar trots op. Er zijn hogescholen met grote faam op het gebied van duurzame mobiliteit (vooral elektrisch varen en amfibievoertuigen, naast andere vormen van elektrisch vervoer en vervoer met groen gas), gaming, watertechnologie en er is een bekende popacademie, waar al veel sterren vandaan kwamen.

IN FRYSLÂN IS DE OMSLAG NAAR EEN SAMENLEVING WAAR MEN MEER IN GEMEENSCHAPPEN DOET EN DEELT OP EEN DUURZAME MANIER, GESTART VANUIT DE DORPEN. DORP VOOR DORP. DAARNAAST ZIJN OOK REGIONALE GEMEENSCHAPPEN WAARIN MEN GEZAMENLIJK ENERGIE, VOEDSEL EN ZORG ORGANISEERT. IN DEZE BURGERBEWEGING IS MEN ACTIEF BURGER EN WERKNEMER DIE WERK EN GEZINSLEVEN NIET MEER STRIKT SCHEIDT. IN HET WERK WORDT NOG STEEDS GELD OF TIJD VERDIEND, MAAR DAARNAAST DOET MEN OOK VEEL VOOR DE GEMEENSCHAP EN RUILT MEN TIJD EN DIENSTEN MET ELKAAR.

Casus: de wrâld yn 'e stêd – Ljouwert

Anne Mare Tiemersma

21, student aan de crea-academie

Anne Mare Tiemersma is eigenlijk een instrument. Van jongs af leerde ze spelen bij de fanfare in haar dorp Tzummarum en in haar vrije tijd kon ze niet anders dan muziek maken. Ze leerde zichzelf al jong gitaar spelen en vanaf haar 14e had ze haar eerste bandje met 4 dorpsgenoten. Eerst speelde ze nog klarinet, maar al snel begon ze met liedjes schrijven en begeleidde ze zichzelf op gitaar. Ze oefenden met de band vaak buitendijks in de strandtent die daar sinds een paar jaar stond. Nooit waren haar ouders op het idee gekomen om de Waddenzee te zien als een aantrekkelijke plek. Maar nu eindelijk begon de toeristische waarde van de Waddenzee zich te openbaren en werd de strandtent van Tzummarum ook veel gebruikt als uitvalsbasis voor de vogelaars die op zaterdagochtend massaal langs de waddekust zoeken naar het natuurschoon van het wad. Een 'bakje Tzummarum' werd de zaterdagochtendkoffie genoemd. Feike Spiekstra van Firdgum is de uitbater en heeft enorm gevoel voor humor en weet op indringende wijze verhalen te vertellen over de bijzondere kwaliteiten van het Wad. Voor de veel langskomende Chinese toeristen heeft hij speciaal Chinees geleerd en hij redt zich ook goed in het

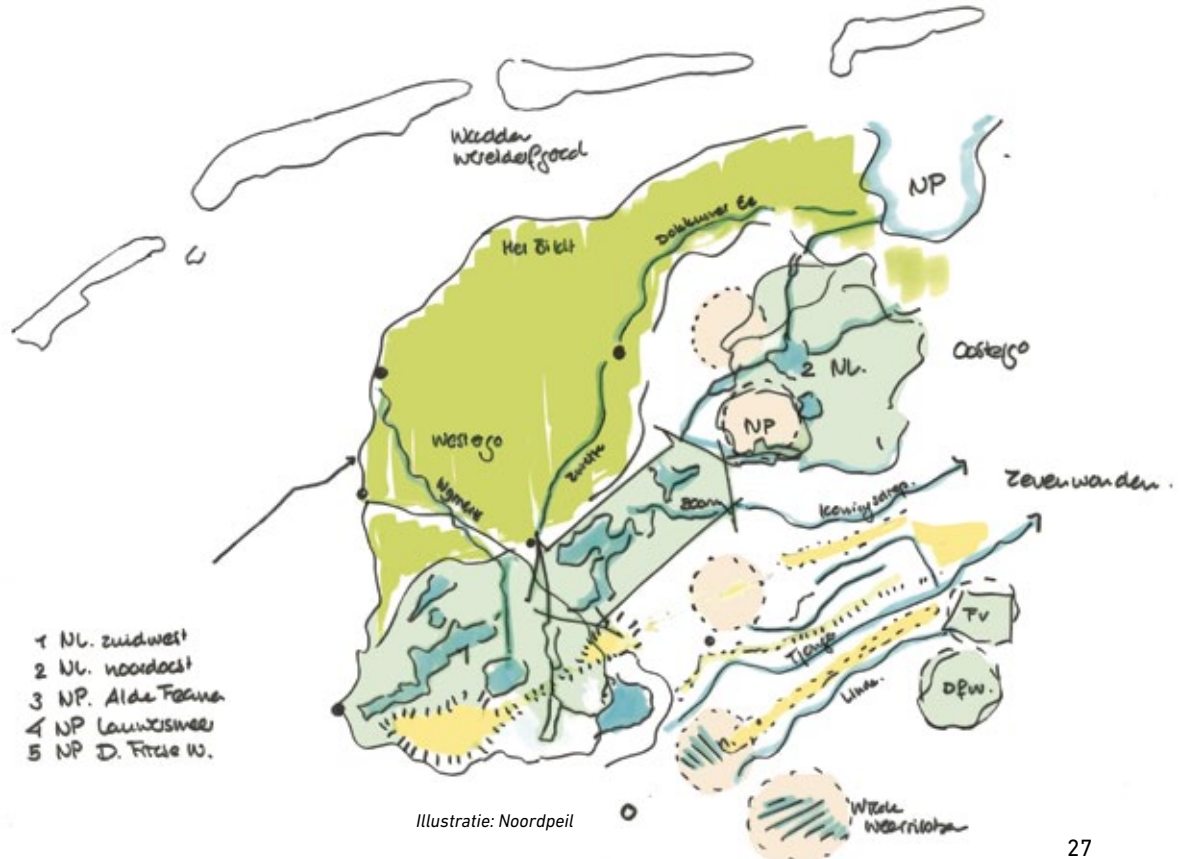
Indonesisch. Sinds een paar jaar zijn er veel kenniswerkers vanuit Indonesië naar Nederland getrokken om ons te helpen bij het verder ontwikkelen van onze kennispositie. Het was voor Anne Mare meteen wel duidelijk dat ze na haar middelbare schooltijd in Harlingen naar Leeuwarden wilde naar de Popacademie. Die academie was ergens aan het begin van de eeuw gestart en is inmiddels uitgegroeid tot een creatieve academie waar veel creatieve vakken bijeen werden gebracht. Veel gaat er over de combinatie van multimedia en muziek. En de Academie in Leeuwarden is bij uitstek uitgegroeid tot een plek waar, internationaal, vermaarde gameontwikkelaars vandaan zijn gekomen. En dan niet zozeer voor de spelletjes als wel voor de serieuze toepassingen. O.a. voor de ouderenzorg zijn heel bijzondere projecten opgestart waarbij we de Friezen in staat zijn gebleken om oudere dorpsbewoners zo lang mogelijk in het dorp te laten wonen ondanks het feit dat de voorzieningen deels zijn verdwenen. De crea-academie heeft door de ontwikkeling van deze concepten een internationale positie vergaard. Anne Mare zit op de studierichting waar muziek voor games wordt ontwikkeld.

Regionaal: op é klaai, it fean en it sân

Op de verschillende bodemtypen klei, veen en zand, zijn verschillende typen economieën ontstaan, met een eigen cultuur en kenmerkende landschappen en natuur.

De drie verschillende typen bodem en bijbehorende landschappen resulteren in drie verschillende regio's in Fryslân met hun eigen cultuur, activiteiten en landschap. In 2040 zijn die drie regio's duidelijk te onderscheiden en hebben ze ieder een ontwikkeling doorgemaakt naar duurzame gemeenschappen waar iedereen graag woont of op vakantie komt. Hieronder volgt voor alle drie de regio's een schets: hoe zou het er uit kunnen zien, wat doet men daar en hoe gaat men met elkaar om?

De wrâld op 'e klaai

Het gebied langs de Waddenzee, met landerijen met vruchtbare klei als bodem, vormt een karakteristiek gebied met veel veeteelt en akkerbouw, plus het waddengebied. In dit saamhorig waddengebied bevindt zich relatief veel zilte landbouw en horeca, net als een wadden-wellness industrie.

Wadden-Wellness

Het Waddengebied is uniek en zal ook los van de Wadden-eilanden verder ontwikkeld worden aan de vaste wal. Er ontstaat een nieuwe toeristenindustrie waarbij mensen tot rust kunnen komen en vertroeteld worden in een heel gezonde omgeving. Uit het Waddengebied komen ook gezonde producten van Friese makelij, van voedsel tot cosmetica. Een nieuwe industrie is daar opgebouwd.

Zilte landbouw & zilte horeca

Ook de landbouw beweegt mee met het water. In 2040 is de grond mede door versnelde klimaatverandering veel zilter (zouter) geworden. De Friezen hebben al snel ingezien dat

het niet zo duurzaam is om de grond steeds maar weer te spoelen met zoet water, om te pogen het zout te weren. In plaats daarvan hebben de Friezen als vanouds het water omarmd en zo ook de zilte landbouw. Er zijn allerlei nieuwe producten ontstaan die in dit gebied geteeld worden en verkocht met een ruime marge. Zilte broccoli, zilte zee-aster en zilte zeekool zijn slechts enkele voorbeelden. Er zijn ook nieuwe restaurants ontstaan, waar men exotische gerechten zoals zilte couscous andijvie verkoopt.

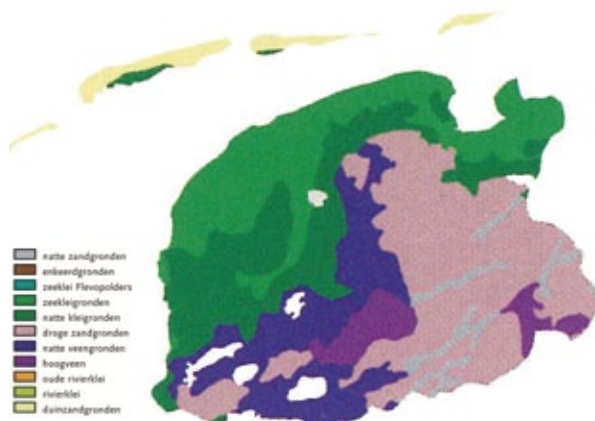
Door veredeling zijn ook steeds meer gangbare producten, zoals aardappelen, geschikt geworden voor de ziltere gronden. De Friezen hebben veel kennis op dat gebied en zijn zeer vooruitstrevend.

Vlas

Naast de zilte producten is het gebied ook bekend om zijn vlasteelt. Vlas is een zgn. multifunctioneel gewas, waarvan de onderdelen voor zeer verschillende doelen gebruikt kunnen worden, van vulling voor autostoelen voor elektrische auto's, tot energiegroeststof of voor kleding. In bepaalde delen van het gebied wordt de waterstand en het maaibeeld zo goed in de gaten gehouden en uitgevoerd dat de grutto en enkele andere weidevogels een paradijs vinden en dat die gebieden dus ook de grootste gruttopopulatie van Europa herbergen.

Flora en Fauna

Het Waddengebied is een belangrijk gebied voor vele vogels en vissen en hun voedsel. Het weidegebied in Fryslân is voor de grutto en een aantal andere soorten van levensbelang. Door strikt beleid en samenwerking met boeren is de achteruitgang van een aantal weidevogels en enkele schaarse roofvogels tot stilstand gekomen. Na het stoppen van een aantal zeer schadelijke visserij methoden is de hoeveelheid voedsel in de Waddenzee weer toegenomen, met een positief gevolg voor flora en fauna in en rond de zee.

Illustratie: Noordpeil

Casus: de wrâld op 'e klaai – Dokkum

Jan Liuwes de Jong

44, bedrijfsleider restaurantketen 'Zilte Teelt'

Jan Liuwes de Jong is vader van een gezin met 3 kinderen. Hij woont samen met Klaske. Jan Liuwes' vader, de vermaarde Homme de Jong is degene die in 2015 gestart is met het 1e restaurant rond zilte teelt. In die jaren werd de problematiek van de verzilting steeds duidelijker en een aantal landbouwers heeft van die problematiek een nieuwe deugd gemaakt. De zilte producten worden geteeld rond de Noord Oosthoek van Fryslan en ook ten dele op het Wad. Jan Liuwes heeft inmiddels een internationale restaurantketen opgebouwd rond zilte producten. Juist in die gebieden waar verzilting speelt, heeft Jan een succesvolle formule verzonden. Naast de keten is Jan Liuwes met een partner gestart met een Wadden-wellness programma. Hij heeft een aantal pramen omgebouwd waarmee hij met gezelschappen het Wad opgaat en daar op een spirituele manier contact maakt met de Waddennatuur. Vaak zijn dit gezelschappen die dit doen vanuit een retraite week Fryslan. Zijn business partner heeft een retraite centrum bij Anjum wat we tegenwoordig een modern klooster noemen.

Jan Liuwes' moeder is overleden, maar vader Homme is nog steeds 'warber' en actief. Hij is sociaal actief en begeleidt 2 ochtenden per week jonge ondernemers bij het opstarten van hun bedrijf en daarnaast maakt hij deel uit van de 'Raad van Wijzen' een groep Wijzen die namens Dokkum in de bredere regiodiscussie de belangen van de Dokkum regio vertegenwoordigt.

De ouders van Klaske runnen twee dagen per week de creche waar o.a. de kinderen van Jan Liuwes en Klaske komen. Klaske's moeder geeft daarnaast nog een middag les aan kinderen tussen 8 en 10 die ze de beginselen van de klasieke muziek bijbrengt. Klaske's moeder is nog steeds een verdienstelijk accordeonpeelster. Naast lesgeven, speelt ze ook bij het lokale shantykoor. Shantykoren kennen sinds een paar jaar weer een opleving in de regio rond de Wadden. Komende zomer is er voor de derde keer het Shantykoor Waddenfestival waarbij honderden koren uit de Internationale Waddenregio op Schiermonnikoog bij elkaar komen.

De wrâld op it fean

Het veengebied kan gezien worden als een natte strip van Staveren naar de Lauwerszee. Een waterrijk gebied op veengrond met een nieuwe economie op en rond het water en met de natuur die een grote aantrekkingskracht uitoefent op toeristen.

Waterbuffer

In dit gebied heeft men vooral buffercapaciteit voor water ontwikkeld. Bij hevige regens of hoge waterafvoer uit Drenthe of andere gebieden, zijn hier flexibele meertjes en venetjes waar veel water geborgen kan worden. Voor toeristen en voor de natuur zijn dit interessante en gevarieerde gebieden, die er in elk jaargetijde heel anders uit kunnen zien.

Watereconomie

Er zijn allerlei nieuwe vormen van waterwoningen ontstaan op, in en half onder water, waar duizenden mensen in leven. Drijvende dorpen zijn hier ontstaan, waar gemeenschappen wonen, werken en recreëren op het water. Ook verplaatsen ze zich over het water op allerlei manieren, Fryslân is hier trendsettend in geworden. Elektrische taxiboten, waterscooters en zelfs een monorail over het water. Amfibievaartuigen zijn heel populair geworden en worden ook gemaakt in Fryslân. Zeer innovatieve bedrijven hebben zelfs waterrollators en waterrolstoelen ontwikkeld en andere zaken die ondenkbaar waren in 2010. Elektrische botenbouwers uit Fryslân zijn bekend in de hele wereld en blijven zichzelf innoveren.

Ook kunst en cultuur speelt zich af op het water: de creatieve sector heeft water tot een belangrijk onderdeel gemaakt en maakt waterballet, watermuziek en toneel op en rond het water. Uit de hele wereld komt men naar deze bijzondere voorstellingen kijken, met allerlei technische hoogstandjes naast nieuwe verbeeldingen op het water die uniek zijn.

Casus: de wrâld op it fean – Earnewâld

Eeltsje Herrema
33, boer & fryzeloog

Eeltsje Herrema heeft 5 jaar geleden de boerderij van z'n vader overgenomen. Na zijn studie in Wageningen wilde Eeltsje, geboren Earnewoudster, toch het liefst werken in z'n geboorteomgeving uit liefde voor de Alde Feanen en het karakter van de mensen. Al tijdens zijn studietijd was er een discussie ontstaan in het gebied waar zijn vader voorheen koeien hield. Het gebied werd steeds verder belast met de waterproblematiek. Enerzijds het inklinken van het veenlandschap als gevolg van de diepontwatering t.b.v. de traditionele landbouw en anderzijds het stuwend Drents plateau (wel-water). De discussie 'we pompen onszelf het moeras in' was al langere tijd gaande. De vader van Eeltsje heeft samen met 5 boeren in het gebied de koppen bij elkaar gestoken en heeft gezocht naar een creatieve oplossing voor dit probleem. Dat is nu zo'n 15 jaar geleden. In eerste instantie was er weerstand, maar langzamerhand kwam er het inzicht dat er een nieuwe manier van landbouw bedreven moest worden in dit

gebied als gevolg van het feit dat het water, niet alleen vanuit eerder genoemde problematiek, maar ook vanuit klimaatverandering en overwegingen rondom buffercapaciteit, een grotere rol zou gaan spelen. Het voelde eerst als vloeken in de kerk. Immers, jarenlang hadden de voorvaders van Eeltsje geworsteld om het water uit het gebied te krijgen en nu werd de boel omgekeerd. Toch werden er interessante nieuwe kansen gezien, vooral door de jonge boeren waaronder Eeltsje. Het leidde tot duurzame visserij waar de horeca in Earnewoude en het omliggende Alde Feanen gebied inmiddels een specialistisch menu voor heeft ontwikkeld. Het leidde tot nieuwe bedrijvigheid rond rietproducten. Earnewoude stond inmiddels bekend als Rietdorp. Eeltsje had zich gespecialiseerd in Frizerella. Een mozzarella kaas van waterbuffels die Eeltsje in het gebied liet lopen. Een prachtig mooi product en Eeltsje stond in Fryslân inmiddels bekend als Fryzeloog.

Verhaal geïnspireerd op 'wetterboeren' visie van Eddy Wymenga

De wrâld op it sân

Meer in het zuiden van de provincie ligt het gebied op de zandgronden met veel bos en paarden, waar spiritualiteit belangrijk is, net als de nieuwe (maak)economie en toerisme voor ouderen. Er wordt relatief veel gebouwd en er zijn veel actieve bouwbedrijven gevestigd.

Landgebruik

Op deze zandgronden worden zeer veel paarden gehouden en kent men ook het nationale paardenkenniscentrum. Naast paarden, zijn er in dit gebied ook veel schapenhouders. Van wol worden veel duurzame producten gemaakt, van isolatiemateriaal tot kleding. Naast de weilanden met dieren, kent dit gewest ook veel bossen en gebruikt men hout voor veel doeleinden, van houtbouw tot energie uit afvalhout en restsnippers. Het gebied wordt gekenmerkt door veel kleine percelen, wat het een interessant en afwisselend gebied maakt waar toeristen graag vertoeven.

Het gebied staat ook bekend om zijn logistieke functie en distributieactiviteiten. Deze zijn zeer efficiënt geregeld en werken helemaal op duurzame energie, waaronder vloeibare en gasvormige biobrandstoffen.

Cultuur en spiritualiteit

In het bosrijke gebied op de zandgronden zijn groepen mensen actief op het gebied van nieuwe spiritualiteit. Zij vormen nieuwe gemeenschappen, die zich ook in dienst stellen van anderen, die niet bij de beweging aangesloten hoeven te zijn. Zo hebben ze zeer effectieve afkickklinieken voor bijvoorbeeld gamers en organiseren ze veel activiteiten voor mensen die wat dieper willen graven. Uiteindelijk wil deze Friese beweging de aarde leefbaar houden voor toekomstige generaties en denkt daarom ook veel na over duurzaamheid, startend bij het individu.

In het gebied worden ook veel oude voorwerpen gevonden, waarmee men oude cultuur wil verbinden aan nieuwe waarden. Er zijn opleidingscentra waar geleerd wordt hoe je beter gebruik kunt maken van wat de natuur ons biedt (opleiding “druïden” ed.) en biedt men cursussen aan voor mensen die meer gebruik willen maken van intuïtie en “6e zintuigen”.

Casus: de wrâld op it sân – Appelscha

Mohammed Turkstra

27, timmerman bij Eco-Bouw uit Donkerbroek

Mohammed is geboren in Egypte. Op z'n 3e werd hij wees, waarna hij via adoptie in Nederland terecht kwam bij de familie Turkstra uit Donkerbroek. Zijn officiële ouders waren direct betrokken geweest bij de grote veranderingsprocessen die zich vanaf 2011 in Noord Afrika voltrokken. Van 2011 tot 2015 waren het roerige onrustige jaren. In 2013 werd Mohammed geboren en al in het eerste jaar overleed zijn vader tijdens rellen in Cairo en nog geen jaar later verloor zijn moeder het leven als gevolg van een ernstige ziekte. En zo kwam het dat hij naar Nederland kon komen bij zijn adoptieouders Sytze en Maaike Turkstra. Mohammed kende ondanks alles een gelukkige jeugd in Donkerbroek en leerde na zijn school al gauw het ambacht van timmerman. Hij werd gezelschap van de eco-bouwer Jurjen Doekes die vooraanstaand eco-bouwer was in Noord Nederland. Het principe van meester-gezelschap was jaren geleden in het onderwijs geïntroduceerd om het grote tekort aan vakmensen voor vele disciplines te compenseren. Er was rond het meester-gezelschap principe een heel noordelijk trainingscentrum opgericht. Mohammed was niet alleen handig als timmerman maar ook kundig op het gebied van duurzame bouw. Hij was vorig jaar verkozen tot Europees Eco Bouwer van het jaar. Zijn meester Jurjen was super trots op zijn gezelschap die samen met een aantal architecten de Eco-Bouw organisatie van Jurjen Doekes een nieuwe impuls had gegeven. Uit heel Europa kwamen mensen bij Mohammed langs om te kijken hoe het bouwen van de volgende eeuw eruit zou gaan zien. De kern van zijn concept was het inmiddels aloude principe van cradle-to-cradle. Een term geïntroduceerd aan het begin van de 21e eeuw door éne Duitse wetenschapper Braungart. Mohammed bouwde en ontwikkelde op basis van dit principe huizen die 100% herinzetbaar waren. Wat het extra bijzonder maakte was dat Mohammed samen met de opgekomen game-industrie in Leeuwarden een ontwikkeling is ingegaan om de opgebouwde kennis rond eco-bouw op een nieuwe manier te exporteren.

Via export-games, een toepassing binnen de tak "serious gaming", is de game-industrie steeds meer onderdeel geworden van de reguliere economische stromen en ook hier wist Mohammed maximaal gebruik van te maken. Mohammed werd gezien als 'de nieuwe Fries'. Een Fries met creativiteit en ambitie die deel uitmaakte van een bredere groep jonge Noordelingen die vanuit de kracht van Noord Nederland het wereldtoneel hadden betreden. In 2018 was Fryslân culturele hoofdstad van Europa geweest en had zichzelf voor het eerst breed in de Europese etalage gezet. Voor een hele stroom jonge ondernemers was dat het jaar van de omslag. Nog steeds wordt het jaar 2018 gevierd omdat het een omslagpunt in de tijd had teweeggebracht. Noord Nederland werd van een Calimero regio een David regio. Wereldspeler op het gebied van niche markten.

Provinciaal

Water is in Fryslân het ordenend principe en is dus zeer bepalend, zowel fysiek (40% van de provincie is water) als economisch (toerisme). Fryslân beweegt als vanouds mee met het water en vele innovaties en nieuwe sectoren zoals de watertechnologie, zijn in 2040 geënt op het water.

In 2040 is Fryslân nog steeds groen en blauw. Naast de vele nieuwe functies die het water heeft gekregen dan, is het relatief groene Fryslân erin geslaagd om de verromming een halt toe te roepen. Er werden na 2011 geen nieuwe bedrijventerreinen meer bijgebouwd, maar de oude terreinen werden opgeknapt en nieuw leven ingeblazen. Zowel de bestaande als de kleine nieuwe woningvoorraad werd opgeknapt of gebouwd volgens kringloopgedachten, zoals cradle-to-cradle. Friezen hebben bijna alle mogelijke kringlopen gesloten, zowel in de bouw als in de landbouw en zijn daarin koplopers en een voorbeeld voor velen.

Dwars door de regio's heen, zie je enkele rode draden, van activiteiten of thema's, die in heel Fryslân spelen, zoals activiteiten op en rond het water, duurzame energie, landbouw, toeristische activiteiten en allerlei activiteit gebaseerd op de nieuwe duurzame economie.

In 2040 is er in Fryslân een combinatie van lokale en vaak ambachtelijke economische activiteiten en internationale hightech activiteiten. Lokaal en regionaal vindt er veel plaats in regionale kringlopen. Friezen maken zelf energie en verbouwen meer in de regio opdat (landbouw)producten niet altijd meer de hele wereld over gesleept hoeven te worden. Er zijn ook veel ambachten in ere hersteld, die passen bij het landschap, zoals mandenmakers en rietdekkers in gebieden met veel water. Er is een grote diversiteit aan activiteiten. In Fryslân is men niet afhankelijk van één sector

De economie draait op een zeer innovatieve MBK sector in veel verschillende branches, zowel maakindustrie als kennisintensieve (netwerk) bedrijven. Plattelands ICT zorgt ervoor dat er toch redelijk veel voorzieningen kunnen blij-

ven, ook daar waar de bevolking krimpt. Er zijn een paar industrieën die in heel Fryslân belangrijk zijn, zoals de duurzame energie opwekkende industrie (groot en klein) en de voedsel- en landbouwindustrie. Voor energieopwekking geldt dat we van grootschalige opwekking (kolen ed.) naar decentrale opwekking zijn gegaan (zon, wind, biomassa, etc) en in de voedselsector van bulk naar kleinschaligere kwaliteitsproductie.

In Fryslân is een nieuwe mentaliteit ontstaan waarbij ambitie en doorzettingsvermogen worden gewaardeerd. Met de topschaatsers als lichtend voorbeeld, is deze mentaliteit van inzet en het maximale halen uit je vermogens normaal geworden, zonder arrogant te worden, of authenticiteit te verliezen.

Energie als groene draad

In heel Fryslân is het zelf opwekken van eigen groene energie zeer belangrijk geworden: Fryslân is zelfvoorzienend. In het kleigebied leveren in ieder geval alle dieren mest op die wordt benut voor grondstoffen (via kringloop mechanis-

men worden die teruggewonnen) en energie zoals groen gas. Ook andere vormen van biomassa worden goed benut naast de laatste generaties windturbines en multifunctionele zonnepanelen op alle daken.

De veengronden leveren ook zeer veel biomassa, wat op allerlei manieren ingezet wordt, ook voor duurzame energie. Fryslân was ook de pionier op het gebied van energie halen uit de overgang tussen zoet en zout water en getijden- en valenergie. Het duurzaamheidscentrum aan de afsluitdijk is beroemd en laat al die vormen van energie op educatieve wijze zien aan jong en oud. Alle mogelijkheden worden optimaal benut.

Er is veel nieuwe bedrijvigheid, zeer innovatief, behorend tot de top van de wereld op dit gebied. Daarnaast heeft de trend die startte in 2011 naar zon en windenergie volop doorgezet en is Fryslân Fossilvrij. Ook dat trekt veel toeristen.

Op de zandgronden met veel bossen is biomassa zeer prominent als duurzame energiebron aanwezig. Daarnaast is energieneutraal bouwen een belangrijk product van dit gebied en heeft men zich ook gespecialiseerd in de meest efficiënte houtkachels. Alle daken worden nuttig benut, veelal voor energieopwekking uit de modernste multi-functionele zonnepanelen.

Wonen, werken, recreëren op en rond het water

Fryslân kent veel grote natte gebieden, van meren tot wetlands en rivieren. Het water heeft de Friezen uitgedaagd en sinds 2010 geleid tot een explosie van nieuwe activiteiten en concepten, bedrijvigheid en innovaties in allerlei soorten en maten. Op het gebied van watertechnologie is Fryslân één van de leidende centra in de wereld, qua kennis, opleidingen én implementatie.

Veehouderij en veranderingen in de akkerbouw

Fryslân blijft een groene provincie met veel bedrijven die grootschalig melkvee houden. De zuivel industrie is ook

verder doorontwikkeld en prominent aanwezig. Ketens zijn zoveel mogelijk gesloten binnen de provincie (veevoer, mest, energie, etc.) en deze sector is een belangrijk onderdeel van de nieuwe, duurzame economie. Een aantal relatief grootschalige bedrijven kan concurreren op de wereldmarkt en blijft bestaan. Anderen zijn kleiner en combineren hun werk in de landbouw met andere diensten, van zorgboerderijen tot activiteiten die in dienst staan van behoud van flora- en fauna en landschap (allerlei betaalde ecosysteem diensten). Zo is de grootschalige teelt van zetmeel-aardappelen verdwenen en is ook maïsteelt verboden in het veenweidegebied, waar alleen nog extensief agrarisch natuurbeheer plaatsvindt door boeren die daarvoor betaald worden door de gemeenschap.

Toerisme

De toeristische sector is uitgebreid en breder dan watersport en fietsen. Er is een Wadden Wellness industrie ontstaan rond het Waddengebied en het noorden van Fryslân. Er is een terpenoerisme ontstaan, waar de toerist tijdelijk deelneemt aan een gemeenschap en daar zijn of haar kennis actief in de gemeenschap inbrengt. De toerist is geen toeschouwer meer, maar deelnemer.

De Friese Wetlands zijn een enorme toeristische trekpleister geworden en bekend om hun combinatie van rust, ruimte en alle mogelijkheden tot zeer gevarieerde activiteiten. De toerist van 2040 wil zelf actief meedoen en beleven en dat kan in Fryslân. Teel en vang je eigen groente en vis, maak je eigen mandjes van riet, doe een elektrische waterscooter-race, geniet van watermuziek of de onderwaterijsbaan. In Fryslân hoeft niemand zich te vervelen en kom je toch tot rust in de schone lucht en de rustgevende landschappen.

Het bosrijke gebied blijkt zeer in trek te zijn bij ouderen. Delen van de toeristische sector richten zich dan ook specifiek op deze doelgroep. Er zijn veel makkelijk toegankelijke en bereikbare horecagelegenheden, waar de elektrische fietsen massaal opgeladen kunnen worden. Mensen bezoeken graag de spirituele centra en gaan in dit gebied terug naar de natuur. Ook hier kan men zelf actief veel ondernemen en hoeft men niet alleen toe te kijken.

Rijke flora en fauna gaat samen met nieuwe economie

Fryslân heeft bijzondere wetlands en heeft zichzelf gespecialiseerd in waterlandbouw. In het waterrijke veengebied leven waterbuffels die Friese mozzarella leveren: Frizerella. En er zijn meren en afgezette delen van water met plantenetende *vegavis*, zoals tilapia en ook duurzame paling komt uit Fryslân. Er zijn vele nieuwe gewassen gevonden en gekweekt die onderdeel zijn geworden van de nieuwe landbouw: eetbare zoetwaterplanten en *uncle-heit rijst*. In het gebied kunnen riet en hennep ook heel goed verbouwd worden, waar een keur aan producten van gemaakt kan worden. Alle onderdelen van de planten worden gebruikt voor producten met hoge toegevoegde waarde, uit restanten maakt men energie.

Nieuwe (maak)economie

Op het zand is ook nieuwe bedrijvigheid ontstaan, zowel maakindustrie als andere bedrijvigheid. Zo wordt er in het gebied veel eco-hout en rotan geproduceerd waar de duurzame bouw van profiteert en waar ook weer Friese streekproducten worden gemaakt, van Fryske Dennenshampoo

tot gebedsmatjes van rotan. De bouwbedrijven hebben zich geclusterd in dat gebied en zijn zeer moderne eco-bouwers, cradle-to-cradle, levensloopbestendig en doen veel met hout en riet en leem. Ook ondergronds bouwen wordt eindelijk vaker toegepast, na vele experimenten in dit Friese gebied.

De hele cradle-to-cradle gedachte, waarbij kringlopen gesloten worden en zo min mogelijk nieuwe grondstoffen nodig zijn, is in heel Fryslân gemeengoed geworden, maar zie je het meest terug in de nieuwe economie op de zandgronden.

It lân it lân

*Ik dream dy yn streamend ljocht fan slinken,
Blinkend leechlân yn leafdesgers en ieuwen
Winkend reid dat rûzet, in wetterfaam
Yn glinsterringen en fyn kristal allyk.
Yn har glimkjende eagen rint in do –
Dyn trinten iepen ik – op in treffen fan
Waarmhertige hannen en eagen ta
Dy't sprekke: jins dreamen no, jins skiednis skielk.*

Tsjêbbe Hettinga

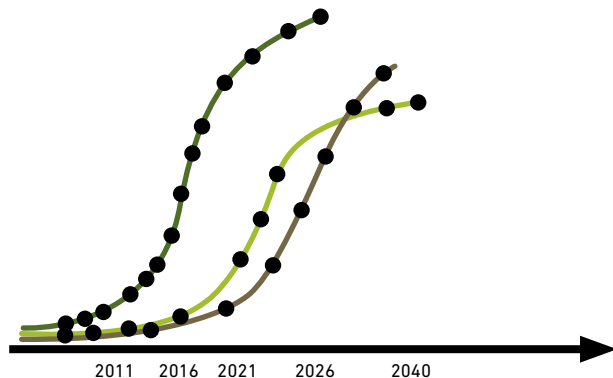
HOOFDSTUK 5

PADEN EN PROJECTEN

Een visie is een wenkend perspectief. Er is geen vaste marsroute naar dit eindbeeld toe. Zowel het wenkend perspectief als de paden met de bijbehorende projecten die zouden kunnen leiden naar het eindbeeld, zullen veelvuldig aangepast worden. Aangepast aan de tijd, op basis van ervaring en nieuwe kennis en aan de nieuwe generaties die na ons komen.

In dit deel schetsen we potentiële/icon projecten, om mee te beginnen en ter inspiratie voor de toekomst. Soms zijn bestaande ideeën en projecten opgenomen, omdat ze goed passen en dan moeten we daar zeker bij aansluiten. Wij hebben een aantal zogenaamde Friese Klappers uitgelicht. Dit zijn toonaangevende experimentele projecten die een doorbraak kunnen betekenen naar een duurzaam Friesland. Bij deze lijst van bestaande en nieuwe projecten en activiteiten is niet gestreefd naar volledigheid. Er komen vast nog veel mooie initiatieven bij en zijn er ook nog velen die al gaande zijn.

X-tal lokale, regionale, en provinciale Friese Klappers

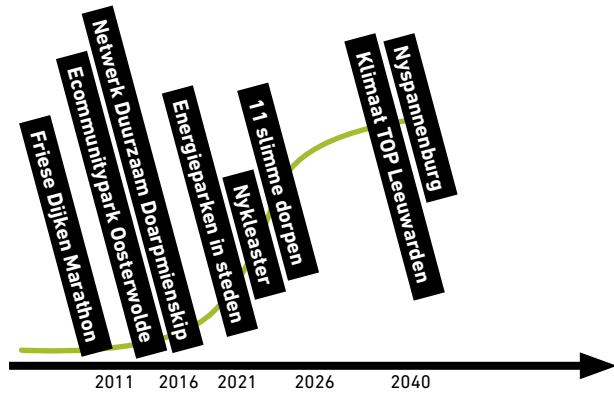
FRIESE KLAPPER: De naam voor Friese Klappers als duiding voor Friese doorbraakprojecten is ontleent aan het idee dat het wellicht in 2040 is gelukt om hennep te kruisen met bijvoorbeeld klaprozen. Dit nieuwe gewas heeft nog betere eigenschappen om als grondstof te dienen voor de nieuwe Friese duurzame economie.

Ook in dit hoofdstuk houden we de indeling lokale, regionale en provinciale Friese Klappers aan. Daarnaast is er een tijdsas: korte termijn ideeën, waarmee we morgen kunnen starten of die al gestart zijn, middellange termijn ideeën, waar we een eerste aanzet toe kunnen geven en (woeste) of inspirerende ideeën voor de toekomst, die iets verder van ons bed mogen liggen.

✓ = bestaand project

© = concept project

De lokale Friese Klappers

Hier belichten wij projecten die uitgaan van saamhorige gemeenschappen, die, bottum up, de Friese waarden en cultuur hoog houden en samenredzaamheid hoog in het vaandel hebben.

Ook benoemen we projecten in de stedelijke omgeving, met een eigen dynamiek en een eigen economie, waaronder de creatieve industrie, waar veel jongeren op af komen.

2011 – 2013

Friese Dijken Marathon ☺

Doel: Verbinden van sport en de Friese cultuur, door nog meer en frequenter organiseren van marathons als de welbekende Slachte marathon en meerdere initiatieven op dit gebied, die over de dijken gaan langs bijzondere plekken.

Wie: Sportorganisatoren en bestuurders zijn nodig om dit mogelijk te maken.

Ecommunitypark Oosterwolde ✓

Doel: Ecommunity is een werklandschap, waar business-2-business als wel business-2-community activiteiten plaatsvinden. Het park richt zich op bedrijven en organisaties die duurzaam hoog in het vaandel hebben en dat op het park in uitvoering brengen. Het

park biedt bezoekers culturele en educatieve activiteiten op het gebied van mens en natuur. Een natuurlijk werklandschap.

Wie: o.a. Ecostyle BV en Triodos Real Estate Development

Netwerk Duurzaam Doarpmienskip ✓

Doel: Het netwerk gaat helpen om dorps/lokale plannen op te zetten, vanuit de lokale behoefte. Daarbij verbindt men ook dorpen, door slim kennis te delen en te verspreiden. Faciliteiten worden opgezet voor doarpmienskippen om beter en eenvoudiger te communiceren met, over het duurzame dorp. Verbinden van die duurzame dorpen met elkaar. De projectleiders zullen ook zelf een aantal projecten trekken.

Wie: o.a. trekker Tom Vellinga en Jaap Bijma, bijdragen van provincie Fryslân, doarpswerk en stichting Doen en burgers.

Lokale en regionale energiecoöperaties ✓

Doel: Dorpen en regio's zelf aan de slag laten gaan met eigen energieopwekking, levering en afname.

Wie: o.a. Burgers, netwerk duurzame dorpen, provincie Fryslân.

Maar denk ook aan het bestaande initiatief als Proefboerderij Ny Bosma Zathe; deze levert biogas aan de nieuwbouwwijk Techum in Leeuwarden; 2e installatie is al in de maak. Wie: NBZ, Essent, gemeente Leeuwarden.

Eerste C2C Dorphuis te Rottevalle ✓

Doel: Het eerste C2C Dorphuis te Rottevalle is gerealiseerd. En vormt een voorbeeld voor meerdere dorpshuizen te Friesland.

Wie: o.a. Burgers te Rottevalle, Stichting doarpswerk en stichting Doen.

Leerschool Permacultuur ✓

Doel: Opzetten van een leerschool voor permacultuur om kennis over te dragen en mensen te enthousiasmeren voor een andere levensstijl, in ieder geval m.b.t. gebruik van de aarde en voedsel.

Wie: o.a. Irma Abelskamp en Miranda Huising

Millenniumprojecten ✓

Doel: Bevorderen en stimuleren van het halen van de millenniumdoelstellingen, door starten van projecten en houden van bijeenkomsten en manifestaties.

Wie: o.a. Stichting Millenniumnetwerk Fryslân.

2014 – 2020

11 slimme dorpen ✓

Doel: In 2018 gaan alle Friese dorpen slim om met water en energie.

Wie: Netwerk duurzame dorpen in Friesland. 11 voorbeelddorpen gaan aan de slag als voorbeelddorpen

Kerkennetwerk ©

Doel: Kenniskerken Netwerk ter Verdieping, beter gebruiken en rendabel houden van oude kerkgebouwen met een historie en tegelijkertijd in deze bijzondere atmosfeer nieuwe kennis ontsluiten of mensen tot nieuwe vormen van bezinning brengen, beide om te komen tot een duurzamere samenleving. Dit is ook een nieuw toeristisch product: kom een weekje naar Fryslân *ter bezinning ende vermaeck*.

Wie: Nieuwe Marktplaats voor kennis en inspiratie door Friese ondernemers

Zie ook Nijkleaster (v/bestaand project): Een nieuw te vormen klooster in de omgeving Bears, Jellum, Jorwerd en Weidum, met het doel een plek te creëren voor bezinning, ontmoeting, studie, werk, plezier en recreatie (Wie: Stichting Nijkleaster).

Energie- parken & - coöperaties © ✓

Doel: Duurzame energie opwekking, productie en voorziening voor lokaal gebruik dan wel voor lokale opbrengsten. Voorbeeld initiatief: Energiepark te Leeuwarden, proeftuin duurzame energie, produktie asfalt uit biogas + warmte voor 4000 woningen. Zie ook initiatieven bij gemeente Heerenveen en lokale initiatieven voor lokale energie coöperaties.

Wie: Gemeente Leeuwarden; Oosterhof Holman; E-kwadraat en provincie Friesland.

Zie ook initiatieven bij gemeente Heerenveen en gemeente Skarsterlân en lokale initiatieven voor lokale energie coöperaties.

Project Noordland - ecodorpen ✓

Doel: Bouwen en realiseren van ecodorpen in Friesland.

Wie: o.a. Stichting Pro Jan Schuiling, daarnaast zijn er nog meerdere initiatieven binnen Friesland voor ecodorpen en Transition Towns (o.a. Irma Abelskamp).

2020 – 2040

Klimaat TOP Leeuwarden ✓

Doel: Stimuleren van bedrijfsleven in Leeuwarden door met elkaar een akkoord te tekenen voor het bijdragen tot 20% Co2 reductie en 20% gebruik van duurzame energie in 2020.

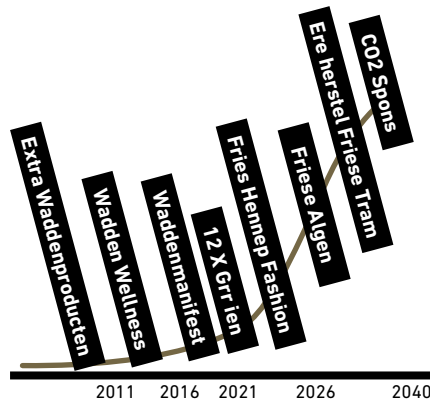
Wie: 33 bedrijven in Leeuwarden (convenant getekend op 11 november 2010).

Nyspanenburg ©

Doel: Energieterp met zonnecentrale en andere seizoensactiviteiten. Nieuwe Terpen doemen op in het Friese landschap. Dit landschap wordt weer een glooiend landschap waar het cultureel erfgoed wordt gecombineerd met duurzame bouw.

Wie: Burgers en bouwers die anders en gezonder willen wonen.

De regionale Friese Klappers

Hier ontwikkelen we projecten op regionaal niveau, veelal passend bij de grondsoort.

- De wrâld op 'e klaai. Een saamhorig waddegebied op de kleigronden, met zilte landbouw en horeca, wadden-wellness en duurzame energie
- De wrâld op it fean. Een waterrijk op de veengronden met nieuwe economie op en rond het water en de natuur, met grote aantrekkingskracht op toeristen
- De wrâld op it sân. Het gebied op de zandgronden met veel bos en paarden, waar spiritualiteit belangrijk is, net als de nieuwe (maak)economie en toerisme voor ouderen.

2011 – 2013

Extra Wadden en streekproducten ©

Doel: Uitbreiden verbouwen, maken en verkopen van streekproducten o.a. uit de Waddenstreek. Deze producten kunnen ook goed ingezet worden als speciale cadeaus voor toeristen om mee naar huis te nemen, met een relatief hoge marge. Regionale markten opzetten of uitbouwen om meer streekproducten te verkopen. Geeft meer binding met de streek en saamhorigheid.

Wie: o.a. Stichting Waddengoud en Stichting De Buorkerij (streekproducten Oldeberkoop) etc.

Wadden Wellness ©

Doel: Wadden Wellness (uitspreken als Wat-een-wellness) uitbouwen hoogwaardige toeristische bedrijfstak met nieuwe aanbiedingen op en rond het Wad.

Wie: Ondernemers, die evt boerenbedrijf of bootverhuur combineren met varen op het wad, diensten rond rust- en zingeving, training, bezinning, gezondheid (kuren, ontslakken, massages, zoutbaden etc etc).

Duurzame melk ✓©

Doel: Verduurzamen van de keten in de melkveehouderij met innovaties en andere bedrijfsvoering.

Wie: al bezig Anton Stokman, wie volgt?

2014 – 2020

Waddenmanifest ✓

5 Waddeneilanden willen in 2020 water- en energieneutraal worden.

12 X Grien ✓

Doel: Grien is de mogelijke marketing naam voor groen gas uit Friesland. 12 boeren leveren met hun biovergisters biogas voor huishoudens. Op een 32 km biogasleiding, worden 12 boerderijen met hun vergisters op de route aangesloten, via ondergrondse leidingen, gaat het gas op transport naar een centrale opwerkingsinstallatie in Stiens (Groen Gas Hub) waar de biogas wordt opgewerkt tot groene gas. Dat gas wordt collectief vermarkt. (40 milj. m³/jr)

Wie: O.a. GasUnie; Prov. Fr.; E-kwadraat Advies; Essent; gemeente Leeuwarden, Enexis

Grien ✓

Doel: Grien is de mogelijke marketing naam voor groen gas uit Friesland. Veehouders uit de Haskerveen Polder in samenwerking met OMRIN werken aan bio-gasverwerking tot groen gas.

Wie: o.a. Veehouders Haskerveen Polder en Omrin en Duurzaamheidsplatform Heerenveen.

Fries Hennep Fashion ©

Doel: Oprichten Fries Hennep Fashion Centre: waar duurzame kleding van oa hennep wordt gemaakt. Dit levert duurzame, aparte en mooie kleding op, die na afloop moeiteloos de kliko in kan om opnieuw in het ecosysteem te belanden als grondstof (C2C).

Wie: Mensen uit duurzame mode wereld, met HBO studenten van innovatieve hogescholen in Fryslân.

Friese Algen ©

Doel: Kweken van algen, die voor allerlei doeleinden gebruikt kunnen worden, van kleurstoffen en medicijnen (hoogste opbrengsten) tot duurzame energie en zo bijdraagt aan verminderen CO2 probleem.

Wie: Ondernemers met lef

2020 – 2040

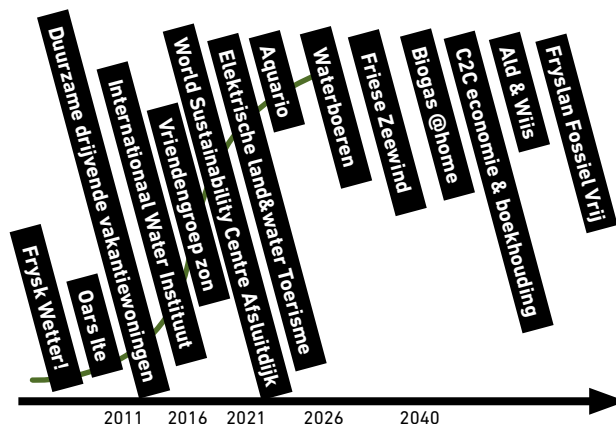
Ere herstel Friese tram ©

Doel: In Friesland zijn oude tramlijnen weer hersteld en deel van het openbaar vervoer, gebruik makend van duurzame energie, opgewekt in Fryslân.

CO2 spons ©

Doel: Friesland richt zich op Co2 absorberende gewassen, zoals hennep, die ook veel andere mogelijkheden biedt om geld mee te verdienen. Maar ook het inzetten van algen kan bijdrage aan CO2 uitstoot vermindering. Nieuwe kennis komt naar en uit Friesland.

De provinciale Friese klappers

Hier ontwikkelen we projecten op provinciaal niveau, op de volgende onderwerpen:

- Water als ordenend principe voor economie en ecologie
- Landbouw als belangrijke drager van het landschap en daarmee toerisme;
- Duurzame energie voor een Fossiel Vrij Friesland;
- Toerisme, voor de actieve betrokken toerist (geen toeschouwers);
- Nieuwe economie voor creatieve MKB sector.

2011 – 2013

Frysk Wetter! ©

Doel: Voorkomen dat water uit buitenlandse bronnen door Europa wordt gesleept en merk maken van schoon Fries (kraan)water, wat ook in restaurants geschonken gaat worden. De nieuwe standaard voor water uit de fles. Embargo op frjemd wetter.

Wie: Friese ondernemers (vb. Join-the-pipe)

DESA Sneek ✓

Doel: Afvalwater hergebruik in de wijk met energiewinning.

Wie: Gemeente SudWest Fryslân, Wetsus en Landustrie.

Cradle to cradle Islands ✓

Doel: Eilanden in Europa willen verduurzamen door zoveel mogelijk Cradle-to-Cradle te worden en van elkaar te leren.

Wie: Waddeneilanden, eilanden in Europa.

Vereniging Ecolana - Holwerd ✓

Doel: Agrariers die door samenwerking een modern, gemengd bedrijf vormen. Voedselveiligheid, kwaliteit dierenwelzijn, milieu, natuur en recreatie staan daarbij centraal. Omschakeling van traditionele landbouw naar een maatschappelijk verantwoorde productiewijze is het doel. Blauwe aders, wandelpaden gecombineerd met agrarische bedrijvigheid ed. zijn initiatieven de daar plaatsvinden.

Wie: Samenwerkende boeren, w.o. Kees van der Bos.

Internationaal Water Instituut © ✓

Doel: Topinstituut voor Watertechnologie opleiding & wetenschap (Wetsus). Fryslân op de kaart zetten als provincie waar zeer veel kennis en kunde aanwezig is op het gebied van waterbenutting en watertechnologie. Daartoe zal het WETSUS voorop lopen met kennis en kunde. Hieronder zal ook vallen inter- en transnationale samenwerking om de Friese kennis ook te benutten voor minder welvarende landen.

Wie: o.a. WETSUS, Wateralliantie, Provincie Fryslân, Gemeente Leeuwarden en anderen.

Campagne "Oars Ite" ✓

Doel: In Friesland anders te gaan eten, op een manier die het milieu en de maatschappij minder belast.

Wie: Initiatief van Friese MilieuFederatie

Vriendengroep Zon ©

Doel: Bedrijven, overheden en kennisinstellingen zullen voor 2015 zo'n 50 voetbalvelden aan zonnepanelen leggen op hun daken.

World Sustainability Centre Afsluitdijk ✓

Doel: Het bewustzijn op het gebied van duurzaamheid van publiek en organisaties te vergroten en het gedrag te veranderen door informatief en inspirerend beleevingscentrum.

Wie: Bestuur onder voorzitterschap Henk Kroes.

Elektrisch land&water Toerisme © ✓

Doel: Bevorderen duurzame mobiliteit en toerist kennis laten maken met elektrische fietsen en elektrisch varen: in Friesland kun je overal elektrische fietsen lenen en weer terugbrengen. ICT maakt mogelijk dat dat soepel verloopt en kans op diefstal laag is. En elektrisch varen, speciale vaarroutes zijn uitgezet, waarin je alleen met elektrische sloepen kan komen. De elektrische fietsen en vaarroutes sluiten perfect op elkaar aan. Vanaf de Friese provincie grenzen kunnen de Friese toeristen met duurzaam vervoer verder, niet duurzame voertuigen worden achtergelaten op bewaakte parkeerterreinen.

Duurzame drijvende vakantiewoningen ✓

Doel: Proef drijvende duurzame vakantiewoning (eigen drinkwatervoorziening, stroomopwekking en afvalwaterzuivering). Eerste proefwoning ligt in het recreatiegebied de Lyste Wielen te Leeuwarden (voorjaar 2011). Bij succes worden meerdere drijvende vakantiewoningen gebouwd en geëxplodeerd. Doel in 2013 tussen de 200 en 350 drijvende vakantiewoningen.

Wie: Provincie Friesland, jachthaven de Drijfveer & Tusken de marren uit Akkrum, kenniscentrum Jachtbouw en NHL en negen andere bedrijven.

Rest Energie Centrale ✓

Doel: 140.000 ton CO2 reductie en 75 milj. m3 aardgas besparing door levering van energie aan Frisia Zout (samen 2PJ). Project warmtelevering kassengebied Sexbierum.

Wie: OMRIN, merendeel friese gemeentes als aandeelhouder.

Blue Energy ✓

Doel: Energie halen uit water, bij overgangen van zoet naar zout m.b.v. osmose, maar ook getijde energie en stromingsenergie. Er is al een proefopstelling in Harlingen. Als de proefinstallatie naar tevredenheid draait, moet in 2011/ 2012 een pilotplant aan de Afsluitdijk komen, die kan uiteindelijk 200 MW gaan leveren. In theorie kan in Nederland 3000MW aan elektriciteit opgewekt worden met Blue Energie.

Wie: Ondernemers en overheid, Universiteit Wageningen en Wetsus.

2014 – 2020

Waterboeren ©

Doel: Ontwikkelen andere, extra economische activiteiten voor boeren in het natte gebied. Deze boeren *verbouwen* ook planten etende vissen, maken producten van riet (mandenmakers etc), verkopen schoon water en leveren allerlei toeristische attracties langs *De Natte As* van Fryslân. Deze boeren helpen ook bij het aanpakken van de verdroging met nieuwe concepten en een andere aanpak.

Wie: Boeren in en langs de Natte As.

Aquaketen ©

Doel: Dit nieuwe waterketenbedrijf probeert waterketens te sluiten en heeft allerlei nieuwe ideeën over watergebruik en opslag, geïntegreerde regenwater aanpak in de woningbouw (grijs, bruin en zwart water circuits). Daarnaast ontstaat er door dit soort nieuwe bedrijven ook nieuw denken over het waterpeil in de landbouw, waardoor soms de wegen en landbouwtechnieken en aanpak aangepast worden aan het waterpeil in plaats van het waterpeil zelf.

Wie: Nieuwe ondernemers met verstand van water (opgeleid aan Wetsus?)

Friese Zeewind ©

Doel: Op de Noordzee ten noorden van de eilanden verrijzen windparken, waarin de Friezen participeren. Er komt geen wind op land meer bij, buiten de plannen die er nu liggen, alleen kleinschalig: verwerkt in dakranden van huizen en fabrieken ed.

Biogas@home ©

Doel: Elk huis heeft zijn eigen groenteshredder en maakt biogas @home.

Zonnepanelen op alle overheidsgebouwen ©

Doel: In 2014 liggen op alle overheidsgebouwen zonnepanelen.

Wie: overheden

C2C economie & boekhouding ©

Doel: Er ontstaan allerlei bedrijven die werken volgens de kringloop principes van C2C. Om zoveel mogelijk grondstoffen te volgen en niet verloren te laten gaan is er een mineralen boekhouding, met als doel zoveel mogelijk binnen de provincie te houden en hergebruiken. Op gebied van kunststoffen en afval recyclen is Fryslân heel ver.

Duurzame mobiliteit Fryslân © ✓

Doel: Reeds in 2011 zijn er 10 tankstations voor groen gas in Fryslân en rijden 70% van de auto's van de provincie op groene brandstoffen. In 2015 rijdt het wagenpark van OMRIN (o.a. afvalwagens) op groen gas en op het bedrijventerrein "Hemrik 100" te Leeuwarden rijden 100 auto's in 2011 op groen gas. Wie volgen? In 2014 rijdt het gehele openbaar vervoer Fryslân op alternatieve brandstof. Zie lopende aanbestedingen door provincie Fryslân.

Friese afval omgezet tot Biogas ✓

Doel: Biogas opwekking ECOpark De Wierde (GFT-vergister): 20 milj. m3 biogas reeds opgewerkt en omgezet tot elektriciteit op het net.

Wie: Omrin en E-convert.

ICT landbouw: Voor Fryslân en de export ©

Doel: Duurzamere landbouw met behulp met GPS en mobiele apparaten leidt tot precisielandbouw, waar minder verspild wordt en effectiever gewerkt. Landbouw op afstand, ICT gestuurd kan ook een exportartikel worden. Fryslân loopt voorop in de wereld.

Wie: Boeren, wetenschappers en innovatieve ondernemers.

Tsjettel ©

Doel: Creatieve kookpot met een proces om problemen op te lossen (inspiratie Brainstore, Oostenrijk), waar alle innovatieve duurzame oplossingen uit voortkomen.

Wie: Wetenschappers, innovatieve ondernemers en burgers en kunstenaars.

2020 – 2040

“Ald & Wiis” vergroening door vergrijzing ©

Doel: Nieuwe vormen van onderwijs: Ouderen en wijzen hebben een grote rol gekregen in het overdragen van kennis, levenswijsheid en waarden. Er vinden oprechte dialogen plaats tussen âlderein en jongerein. Het idee van de gilden, met meester en gezelschap, waar men veel leert van elkaar, is weer ingevoerd op veel terreinen van het onderwijs. Er zijn ook grote veranderingen geweest in het basisonderwijs, waar kinderen leren vanuit hun *element* en meedenken over de toekomst van hun provincie. Met als mede het gevolg het oprichten van een CENTRUM OUDE AMBACHTEN ANNO NU.

Cradle-to-cradle economie en Provinciale mineralen boekhouding ©

Doel: Er ontstaan allerlei bedrijven die werken volgens de kringloop principes van C2C. Om zoveel mogelijk grondstoffen te volgen en niet verloren te laten gaan is er een mineralen boekhouding, met als doel zoveel mogelijk binnen de provincie te houden en te hergebruiken. Op gebied van kunststoffen en afvalrecycling is Friesland heel ver.

Wie: op te pakken door Provincie, MKB en Omrin, in samenwerking met Hoge scholen en wetenschap.

Friese terpen anno 2030 ©

Doel: Er doemen in Friesland nieuwe terpen op in het friese landschap. Te denken valt ook aan bedekking van de terpen met ronddraaiende panelen (zie panelen van Sublean) waarbij zonnepanelen, panelen bedekt met groen die water en vuil opvangen, panelen met kleine windmolens, panelen waar reclame opge maakt kan worden in de tijden van festivals etc.

Wie: op te pakken door Provincie, MKB, lokale dorpen in samenwerking met Hoge scholen en wetenschap.

Proefwonen in ecologische gemeenschap ©

Doel: Voor toeristen die geen observanten willen zijn, maar deelnemers en die willen weten hoe het is om te wonen in een eco-dorp, zijn er plekken waar men als toerist kan aansluiten bij een dorp en een tijdelijke woonplek kan huren. Er is ook veel C2C toerisme, die in Friesland terecht kunnen in C2C vakantiehuizen.

Wie: op te pakken door Provincie, MKB, lokale dorpen in samenwerking met Hoge scholen en wetenschap.

Toegangspoorten: Fryslân de skjinste Provinsje ©

Doel: Bij de grens van Friesland staan toegangspoorten met de tekst: Fryslân de skjinste Provinsje. Dit schept verwachtingen en dit dient ook zichtbaar gemaakt te worden door o.a. pool/parkeerparken waarin mensen vervolgens kunnen overstappen in groene mobiliteitsoplossingen (auto's/bussen op duurzame brandstof; elektrische fietsen en boten. De grens kan tevens een opstapplaats zijn waar de toeristen verder gaan met een groene vakantie in Friesland. Etc.

Wie: op te pakken door Provincie, MKB, Toerisme.

Fryslân Fossiel Vrij ©

Doel: In Friesland gebruikt men alleen maar duurzame energie. Een combinatie van wind op land en op zee, veel zonne-energie, biomassa, aardwarmte en hergebruik van afval en restwarmte. Friesland is als eerste Fossiel Vrij.

COLOFON

Dit boekje is een korte versie van een langer verhaal wat oa. op de Urgenda website gevonden kan worden.

**WE NODIGEN IEDEREEN DIE INTERESSE HEEFT OF GEÏN-
SPIREERD RAAKT VAN HARTE UIT OM MEE TE DENKEN EN
VOORAL MEE TE DOEN!**

Fryslân Arena (allen op persoonlijke titel): Kees van der Bos; Martin Kuipers; Els van der Laan; Isabelle Diks; Nienk Hoepman; Janneke Schaaf; Klaas Sietse Spoelstra; Irma Abelskamp; Tseard Zoethout; Berend Tirion; Henk Kroes; Yvonne Bleize, Nynke Laverman; Daniel Levy. Geïnspireerd en aangevuld door diverse Friese koplopers, die in de loop van tijd zich hebben geschaard achter deze visie Fryslân 2040.

Vanuit Urgenda: Marjan Minnesma (directeur Stichting Urgenda); Jan Rotmans (hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en bestuursvoorzitter Urgenda) en Monique Birkhoff (regiospinner Fryslân voor Urgenda en als betrokken inwoner van Fryslân); Pepik Henneman (directeur Meneer de Leeuw, co-creatieproces begeleider).

Deze visie is mogelijk gemaakt door de provincie Fryslân, Wetterskip Fryslân en OMRIN in samenspraak met de Friese Milieu Federatie. Het visietraject is begeleid door prof. dr. ir. Jan Rotmans, Marjan Minnesma en Monique Birkhoff van Stichting Urgenda, een actieorganisatie voor duurzaamheid en innovatie.

NOTITIES

W A N

INSKEN

^ EN DE

R U N